

אברהם סוצקבר

גטו וילנה

הוצאת עם עובד

אַבְרָהָם סוֹצְקוֹוֶער

ווילנער געטאָ

תרגמה מיידיש: ויקי שיפריס
מבוא: אברהם נוברשטרן וג'סטין קאמי
עריכה והערות: אברהם נוברשטרן

Translated by Vicky Shiffriss
Introduction: Justin Cammy and Avraham Novershtern
Edited by Avraham Novershtern

תודה מיוחדת להדס קלדרון ולמשפחת סוצקבר

הספר ראה אור בתמיכת מפעל הפיס

וכן בתמיכת בית שלום עליכם

בעמ' 201 בספר מובא "שיר הפרטיונים". מילים: הירש גליק, תרגום: אברהם שלונסקי.
כל הזכויות שמורות למחברים ולאקד"ם.

כל הזכויות לתרגום ספר זה לשפה העברית שמורות להוצאת ספרים עם עובד בע"מ.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לבצע בפומבי, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי – אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר – את החומר שבספר זה או חלק ממנו. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה או בחלק ממנו אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מהמוציא לאור, שחיתן מראש ובכתב.

הוצאת ספרים עם עובד בע"מ, תל אביב
נסדר ב"א. אורן הפקות דפוס בע"מ, תל אביב
נדפס בתשע"ו בדפוס טופ פרינט, תל אביב

All rights reserved

Am Oved Publishers Ltd. Tel Aviv 2016
Printed in Israel • ISBN 978-965-13-2552-6

לזכרה של

פריידקה סוצקבר לבית לזויטן

שליוותה לאורך כל הדרך

וילנה ~ גטו וילנה

היער ~ מוסקבה

דרכי אירופה לאחר השואה

תל אביב

מבוא "נכתב במוסקבה, קיץ 1944"

אברהם נוברשטרן וג'סטין קאמי

א

הציון היבש החותם את הספר גטו וילנה, המצביע על מקום וזמן כתיבתו, מסתיר מאחוריו מציאות טעונה ודרמטית ביותר. חודשים אלה היו השלב האחרון של מלחמת העולם השנייה, ועם הניצחון הצפוי על האויב הגרמני הלכה והתעמקה בהם התודעה על הממדים הבלתי נתפסים של השואה. ציון זה נכון רק בחלקו, שכן רובו של קיץ 1944 לא חי המשורר במוסקבה כי אם בוילנה. אברהם סוצקבר ואשתו פריידקה הגיעו למוסקבה כמה חודשים לפני כן, במרץ 1944, במבצע דרמטי שיתואר להלן. הסובייטים הצילו אותם מאחורי קווי האויב, והוא השמיע בבירה הסובייטית את קולם של שרידי היהודים שהיו בכיבוש הנאצי. אך מיד כשהגיעו אל סוצקבר הידיעות על שחרור וילנה ב־13 ביולי 1944 הוא השתדל בכל מאודו לחזור אל עירו; לפי זיכרונותיו הוא עשה זאת במכוניתו של יוסטאס פאלצקיס, שעמד אז רשמית בראש הרפובליקה הליטאית הסובייטית. סוצקבר שהה חודשים מספר בעיר המשוחררת הכמעט ריקה מיהודים וחזר למוסקבה רק בספטמבר 1944. אין ספק שחודשים אלה בוילנה היו מן הקשים בחייו: הוא ניצב אז פנים אל פנים אל מול התוצאות המוחשיות של מוראות השואה – בתים ורחובות ריקים והרוסים, שרידי העבר היהודי ואוצרות

* תודתנו נתונה לוויקי שיפרים, ארקרי זלצר, בני מר, אלי פורמן, דוד פישמן ודוד רוסקיס על עזרתם והערותיהם.

פורטרט של אברהם סוצקבר. מעשה ידיו של יאנקל אדלר
בפתח ספרו לידער (ורשה 1937)

בין האווירה השורה על שירי הספר ובין האירועים הדרמטיים שהתחוללו בעולם החיצוני, לא הרחק מעיר מגוריו של סוצקבר – בה החיים עדיין התנהלו בצורה תקינה יחסית: וילנה החליפה שלטונות, קלטה לתוכה נחשול של פליטים יהודים מפולין הכבושה, אך עדיין התפרסמו בה עיתונים ואפילו ספרים ביידיש. התקיימו בה הצגות תאטרון רגילות ואירועי תרבות מגוונים, ובהם למשל אירועים לציון 25 שנה למותו של י"ל פרץ.

אך לא עברו אלא חודשים מעטים והאשליה שאפשר להמשיך בחיים הרגילים כאשר מסביב משתוללת המלחמה התנפצה באחת. מיד לאחר פלישת הצבא הגרמני לברית המועצות נלכדו היהודים בכל האזורים הכבושים ובעיר וילנה עצמה לחיי אימה, עינויים, רדיפות, גזל ורצח ללא תקדים. בימים הראשונים של המלחמה שאפו רבים לברוח מזרחה, עם הצבא הסובייטי הנסוג, אך רק אלפים אחדים הצליחו במשימה המסוכנת הזאת והצילו בכך את חייהם. גם סוצקבר ואשתו הצטרפו אל קבוצות הבורחים, אך ההתקדמות המהירה של הצבא הגרמני קטעה את נתיב בריחתם, והם נאלצו לחזור על עקבותיהם, כפי

התרבות היהודית שצריך לגלותם ולהצילם, החזרה לחיים של ניצולי השואה המעטים.¹ בחודשים אלה כתב את ספרו.

בין וילנה עירו ובין מוסקבה חי אברהם סוצקבר בקיץ 1944 בתחומיה של ברית המועצות שהיתה בעיצומה של המלחמה הגורלית עם הפולש הגרמני. לאחר תבוסת גרמניה בסטלינגרד ובקרבות אחרים היה ברור לכול שגורל המלחמה הוכרע: הצבא האדום שעט מערבה, ואילו הגרמנים נסוגו. המלחמה עוד היתה עתידה לגבות קרבנות רבים, אבל לא היה ספק בנוגע לתוצאה הסופית. היהודים בברית המועצות התגייסו למאמץ המלחמתי בצורותיו השונות והיו בטוחים בבואו של היום המיוחל לכניעת גרמניה; אך ככל שהצבא האדום שחרר יותר ויותר שטחים שנכבשו בידי הנאצים, כן הלכו והתבררו ביתר חדות היקפו של רצח המוני היהודים ואופיו.

אברהם סוצקבר ואשתו היו בסערת רגשות מורכבת ביותר. הם היו שותפים לתקווה לסיומה המהיר של המלחמה וגם לאבל האישי והקיבוצי. הם ביכו את רציחתם של בני עירם, יהודי וילנה, ובהם גם האנשים הקרובים להם ביותר מתוך משפחתם המצומצמת – אמו של אברהם סוצקבר, בנם שנרצח בגטו מיד לאחר הלידה, הוריה ואחותה של פריידקה סוצקבר. הם חוו על בשרם את הפער העצום שהפריד בין חייהם במוסקבה ובין החיים בגטו וביערות, שעמדו בסימן של סכנות אין ספור ושל אימת המוות, והיטיבו להעריך את העובדה שהם נמנו עם הניצולים המעטים של התופת אשר זכו להגיע לחוף מבטחים. הם גם ידעו שמקרה ההצלה שלהם יוצא דופן בזמנו ושביסודו של דבר שירתו של סוצקבר היא שהצילה אותו.

עד פלישת הנאצים לברית המועצות ביוני 1941 עמדו חייו בסימן של התמסרות מוחלטת ליעודו – שירת יידיש. הוא פרסם עד אז שני ספרים – לידער ("שירים") ב-1937 ווואַלדיקס ("יערית") ב-1940. ספרים אלה ייחדו אותו בין בני דורו בהדגישם במוצהר את הממד האסתטי בכתיבה, בליטוש המוזיקליות של השורה ובשימת הדגש בדמותו של המשורר ובמעמדו. וואַלדיקס, שהתפרסם בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, מצטיין בהמנוניות המוצהרת המהללת את יפי הטבע, נושא שנדחק לשולי הדרך של שירת יידיש בת הזמן. קשה לתאר דיסוננס בולט יותר מזה הנבנה

¹ ראו: אברהם נוברשטרן, אברהם סוצקווער במלאת לו שבעים, תערוכה, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשמ"ד, עמ' 54-59.

שמתואר בספר. שנתיים, מיוני 1941 ועד ספטמבר 1943, הם חלקו את גורלם של יהודי העיר – הצייד ברחובות ושילוחם של הקרבנות ליעד לא ידוע, שלאחר מכן התברר טיבו האמתי, הגירוש אל הגטו, הפחד היום-יומי מפני יום המחר. מינואר 1942, לאחר ששני שלישים מיהודי וילנה נרצחו בגיא ההרצה פונאר בחודשים הראשונים של הכיבוש הגרמני, נפתחה בגטו תקופה של "נורמליות" יחסית. רוב היהודים קיוו שהרע מכול מאחוריהם ושהם יצליחו איכשהו לשרוד. רק מקצתם קלטו את מלוא משמעותה של החלטת הגרמנים לבצע בשלבים השמדה מוחלטת של היהודים.

רבות נכתב בביקורת על המפנה שחל בשירתו של סוצקבר בין תקופתה הראשונה, שנות השלושים, ובין תקופת השואה. אלא שחל גם שוני במעמדו ובתפקידו כמשורר וכאיש רוח. אף שראשית צעדיו בשירה עמדה בסימן הצטרפותו לחבורת הסופרים "יונג-ווילנע" ("וילנה הצעירה"), היה זה בעיניו חיבור רופף למדי: עד השואה היה סוצקבר ביסודו של דבר משורר הנתון כל כולו ליצירתו; הוא הסתייג ואף סלד מן העשייה הציבורית, ועל אחת כמה וכמה לא היה שותף לעמדות הפוליטיות הרדיקליות שאפיינו כמה וכמה מחבריו לעט. אך בתנאי הגטו הוא לא יכול היה להסתפק בהתמסרותו לכתיבה ונהיה בהדרגה לאחד הפעילים בעבודת התרבות הענפה והמגוונת שהתנהלה בצל הכליה הצפויה.

סוצקבר היה מעורב בהקמת התאטרון בגטו, מפעל שעורר התנגדות נחרצת בהתחלה וזכה לגיטימציה במרוצת הזמן גם של מי שהסתייגו ממנו. הוא היה שותף לארגון הערב האמנותי הראשון של תאטרון הגטו בינואר 1942 וכתב את דברי הקישור בין קטעי הספרות שהרכיבו את תוכנית הבכורה, קטעים שבחר בעצמו. אך עיקר העשייה התרבותית שלו בתקופת הגטו פנתה למישור אחר: הוא גויס לקבוצת העובדים שהגרמנים הפקידו על מיון אוצרות התרבות היהודית מספריות היהודים השונות: רוב החומר נועד להשמדה ונשלח למפעלים לייצור נייר; חלק ממנו הועבר לגרמניה, והוא היה אמור להצטרף לאוסף של המכון הנאצי לחקר השאלה היהודית. תוך כדי עבודת הכפייה הזאת פעלו סוצקבר וחבריו להצלתם של הפריטים היקרים ביותר ולהסתרתם, אם בגטו ואם מחוצה לו. זהו אחד הגילויים המרכזיים של ההתנגדות הרוחנית היהודית בגטו שהוא מספר עליו בפירוט בספרו. כמו קבוצות רבות של עובדי כפייה יהודים, כן היתה גם הקבוצה הזאת יוצאת מדי יום ביומו לעבודה מחוץ לתחומי הגטו, אל הבניין שנמצא בו

"ייווא" (ראשי תיבות של "יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט", "מכון מדעי יהודי"). אך עבודתם היתה שונה מזו של רוב עובדי הכפייה האחרים: הם לא הועסקו בעבודה פיזית, ובעצם כמעט לא באו במגע עם התושבים הלא יהודים בעיר. היה להם קשה יותר לסחור אתם ולקבל מהם מזון תמורת דברי ערך שונים, ולכן הם זכו בפי תושבי הגטו לכינוי הלגלגני במקצת "די פאפירענע בריגאדע" ("בריגדת הנייר"), מי שיכלו להבריח אל הגטו "רק" נייר. אך לאמתו של דבר הבריחו אנשי הבריגדה הזאת לגטו לא רק פריטי תרבות שונים, אלא גם חומרי לחימה מסוגים שונים: בין ארגוני הספרים שהובאו לבניין של "ייווא" היו גם שרידים של אוסף סובייטי, ובתוכו מצאו חוברת הדרכה לטיפול בחומרי לחימה. היא הוברחה לגטו ושימשה את לוחמיו. על כך מעידה גם רו'קה קורצ'ק, שהיתה חברה בקבוצה:

ומי יכול היה להעלות על דעתו, שסוצקבר כותב לא רק שירים ופואמות. מי חשד בו במשורר, שאין הוא מסתפק ביצירת השיר הקרבי, הקורא למרד, שלא רק בשירו קרא "ליטול ליד את הברזל" אלא שבמו ידיו חיבק ברוך – בשעורים החשאיים של הארגון – את הפלד הקר של האקדח ועד הקץ לא הירפה כבר ממנו. בחדר עבודתו, מתחת לכרכים של יהואש, לייוויק, האלפרן, מתחת לכתבי-יד מאובקים מוצנעים אקדחים בלגיים, מחסניות, מקלעים רוסיים.²

סוצקבר היה גם פעיל במועדון הנוער של הגטו ויזם בו את הקמתה של קבוצת צעירים, אתם קרא משירת היידיש המודרנית ואתם ארגן תערוכה לזכרו של יהואש, המשורר ומתרגם התנ"ך ליידיש, מי שהיה בעיניו דמות מופת של יוצר; הנער יצחק רו'שבסקי מספר על כך ביומנו מגטו וילנה:

בערב השתתפתי בחוג ספרותי מעניין. המשורר הצעיר א' סוצקבר סיפר לנו על המשורר היידי יהואש וקרא את שיריו. שיריו של יהואש. תיאורי הטבע שלו, באמת הקסימו אותנו. [...] החלטנו לארגן "ערב יהואש" ותערוכה של יהואש. סוצקבר

² רו'קה קורצ'ק, להבות באפר, ספרית פועלים, מרחביה 1965, מהדורה שלישית, עמ' 96.

הצליח, בעת עבודתו ב"יווא", להציל הרבה דברים יקרי-ערך, כמו מכתבים וכתבי-יד.

וברישום אחר כך:

היום התקיימו במועדון חגיגות יהואש ופתיחתה של תערוכת יהואש. התערוכה יפה להפליא. כל חדר הקריאה במועדון מלא חומר [...] על התערוכה חייבים אנחנו תודה לחבר סוצקבר, אשר סחב והביא מ"יווא", שם הוא עובד, לתוך הגטו הרבה חומר לתערוכת יהואש. כשנכנסים לתערוכה רואים את להט הנעורים השפוף כאן על הכול. הכול כאן ערוך יפה, רענן כל כך; הכול כל כך תרבותי ונלבב. האנשים שנכנסו לכאן, שכחו שזהו הגטו.³

הפעילות התרבותית המאומצת של סוצקבר היתה עכורו ביטוי להתנגדות נגד הצורך. ביטוי אחר להתנגדות זו היה הצטרפותו לארגון המחתרת בגטו, אָפֿ-פֿה-אָו (פֿפֿ"א), פֿאַראַייניקטע פֿאַרטײַאנער-אַרגאַניזאַציע, "ארגון הפרטיזנים המאוחד"; התואר "מאוחד" בא לציין את העובדה שהארגון צירף אל שורותיו חברים מזרמים פוליטיים שונים). הארגון קשר קשרים עם קבוצות הפרטיזנים שהסובייטים ארגנו באזור, ושליחיהן הצליחו, תוך כדי סכנה מתמדת, להיכנס לגטו. שיקה גרטמן, אחד הפרטיזנים האלה, קיבל מידיה של סוצקבר את כתב היד של הפואמה שלו "כל-נדרי" כדי להצילה ולהעבירה אל מעבר לקווי האויב, למוסקבה. לא במקרה רצה סוצקבר להעביר דווקא את היצירה הזאת, שאת כתיבתה סיים בפברואר 1943: בפואמה הוא מעצב מפגש דרמטי ובלתי צפוי בין חייל צעיר מן הצבא האדום שנפל בשבי הגרמני ובין קבוצת יהודים הכלואה אף היא בגטו; לאחר דין ודברים ארוך מתברר שאחד היהודים בקבוצת הכלואים הוא אביו של החייל שנפרד ממנו לפני שנים רבות. הפגישה הבלתי צפויה בין אבא לבנו בנסיבות הקיצוניות הללו היתה בעצם מטפורה לחלומו הכמוס של המשורר, ושל כל היהודים

³ יצחק רודשבסקי, יומנו של נער מוילנה: יוני 1941-אפריל 1943, תרגום מידיש: אברהם יבין, בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1976, עמ' 95-96, 100.

מבוא: "נכתב במוסקבה, קיץ 1944"

בגטו, לבנות גשר מדומה מעל לחומותיו ולהתחבר אל העולם החופשי, ולו בדמיון. הפואמה של סוצקבר אכן מילאה משאלה זו והקדימה את מחבריה: כתב היד הגיע ליעדו, למוסקבה, ושם הוקראה הפואמה באספת סופרים בלי להזכיר את שם מחברה, שבעת ההיא עדיין חי בשטחים שבידי הגרמנים. בספטמבר 1943, ימים אחדים לפני חיסול הגטו, יצאו סוצקבר ואשתו עם קבוצת פרטיזנים אל היערות, וכך התחיל המסע הארוך להצלת חייהם. במוסקבה פעל בשנים אלה "הוועד היהודי-האנטי-פשיסטי". השלטונות הסובייטיים הקימוהו כדי לגייס את תמיכתה של יהדות העולם למאמץ המלחמתי, ואילו מנהיגיו הפכוהו בהדרגה לנציגותה של יהדות ברית המועצות גם כלפי פנים.⁴ משנודע לפעיליו שסוצקבר ניצל מן הגטו ונמצא ביערות הם השתדלו אצל השלטונות הסובייטיים שיבריחו אותו אל מאחורי קווי האויב. במרץ 1944 נשלח מטוס סובייטי כדי להעביר את סוצקבר ואת אשתו מן האזור שעדיין נמצא בשליטה של גרמניה אל מוסקבה, וכך הם הגיעו אל החופש. מיד לאחר מכן התקיימה הופעתו הציבורית הראשונה בכינוס השלישי של "הוועד היהודי-האנטי-פשיסטי". הוא דיבר בו כנציג הפרטיזנים היהודים:

ובנאומו הדרמטי העלה בפני הקהל הרב את פרשת הייסורים של יהודי וילנה ואת המאבק הפרטיזני ביערות. "בשמש ובשמה של שארית הפליטה אשר ביערות ובמערות שבסביבות וילנה הנני קורא לכם, יהודים מכל הארצות, למאבק ולנקמה". כך סיים הוא את דבריו. סוצקבר היה היחיד שלא הזכיר בנאומו את ברית המועצות ואת שמו של סטאלין בפסקת הסיום, חוק בל יעבור בברית המועצות בימים ההם. אכן, בזיכרונותיו הוא מספר שעם תום דבריו פחדו אנשים לגשת אליו ולברכו.⁵

סוצקבר גם השתתף בשידור רדיו דרמטי שכוון לעולם החופשי, ואחיו, שחי בארץ, קיבל בדרך זו דרישת שלום ישירה ממנו.

⁴ ראו: שמעון רדליך, תחייה על תנאי: הוועד היהודי-האנטי-פאשיסטי הסובייטי – עלייתו ושקיעתו, תרגום מאנגלית: גד לוי, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1990.
⁵ אברהם גוברשטין, אברהם סוצקעווער במלאת לו שבעים, תערוכה, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשמ"ד, עמ' 50; נאומו של סוצקבר פורסם בשבועון אייניקייט ולאחר מכן בקובץ דאָס ייִדישע פֿאָלק אינ קאַמפֿ קעגנ פֿאַשיזם, מוסקבה 1945, עמ' 60-62 (פורסם גם בתרגום לרוסית).

סמוך לכך, בסוף אפריל 1944, פורסם מאמר של אֵילֶה אַרְנְבוּרְג על סוצקבר בעיתון הסובייטי המרכזי פראבדה וכותרתו "ניצחון האדם". "ארנבורג מספר בו על חורבן גטו וילנה, על זוועות הנאצים ועל הלחימה הפרטיזנית. הוא מדבר על הפואמה 'כל-נדרי', אותה שמע בטרם הגיע סוצקבר למוסקבה, ועל אוצרות התרבות שהמשורר הפרטיזן הביא אתו".⁶

יש להניח שבאותם מפגשים בין ארנבורג לסוצקבר הוא צורף למאמץ הכביר של איסוף תעודות ומתן עדויות שבסופו של דבר הצמיח את הספר שלפנינו: אֵילֶה אַרְנְבוּרְג וְסִילִי גְרוּסְמָן, סופרים יהודים ידועים ששפת כתיבתם היתה רוסית, היו היוזמים של אחד ממפעלי התיעוד הראשונים של זוועות הנאצים: הספר השחור. זה היה אמור להיות ספר מקיף ובו מסמכים ועדויות על רצח היהודים בשטחים הסובייטיים שנכבשו בידי הגרמנים. יש להבין שקטגוריה זאת הקיפה את כל השטחים שהיו בשליטתה של ברית המועצות עד יוני 1941: נכללו בהם שטחי פולין שסיפחה בעקבות הנספח הסודי להסכם שנחתם באוגוסט 1939 בין ברית המועצות ובין גרמניה, הסכם מולוטוב-ריבנטרופ, הרפובליקות הבלטיות שברית המועצות כבשה ב־1940 (גם זה בעקבות אותו נספח סודי) ואזורי בסרביה ובוקובינה שסופחו אף הם לברית המועצות. אכן, הספר היה מאורגן לפי עיקרון גאוגרפי העוקב אחר שטחיהן של הרפובליקות הסובייטיות השונות: אוקראינה, בלורוסיה (ובהם חלקי פולין הכבושה שסופחו אליה), אותם חלקים מן הרפובליקה הרוסית שהנאצים כבשו – ליטא, לטווייה. רק בחלק האחרון של הספר נכללו גם תומרים על אזורים אחרים: מחנה ההשמדה אושוויץ וחיבור קצר של ההיסטוריון בֶּר מאַרְק על המרד בגטו ורשה. מאחר שליטא סופחה לברית המועצות ב־1940 היא נחשבה שטח סובייטי לכל דבר (אם כי שטח סובייטי "חדש", על כל המשתמע מכך בנוגע ליחס לתושביו). לכן טבעי היה לצפות שהספר השחור יכלול עדויות על שואת יהודי ליטא, ובראש ובראשונה על גורל יהודיה בשלושת הגטאות הגדולים באזור: וילנה, קובנה, שאוול.

העבודה על איסוף החומרים לספר, על גביית העדויות ועל הכתיבה שבעקבותיה התנהלה בחסות "הוועד היהודי-האנטי-פשיסטי", וראשיו מיקמו את מפעל ההנצחה הזה במסגרת רחבה מאוד: מצד אחד, הצגת השואה והגבורה היהודית לפני הציבור בברית המועצות, שבשנות המלחמה התגברו

⁶ נוברשטרן, שם.

בה דעות אנטישמיות על כך שהיהודים אינם תורמים את חלקם הראוי למאמץ המלחמתי הסובייטי; מצד אחר, הספר היה אמור לשמש גשר בין היהדות הסובייטית ובין יהדות העולם, ותכננו לפרסמו בד בבד במהדורות באנגלית (בארצות הברית), בעברית (בארץ ישראל) וגם בשפות אחרות. קרוב לשלושים משתתפים נמנו עם מחברי הספר, רובם סופרים ברוסית (אחדים גם לא יהודים) ומקצתם סופרים ביידיש, בהם ניצולי השואה; הָרֶש סְמוּלְיָאָר היה דמות מרכזית במאבק האנטי-נאצי וסופר ביידיש שניצל מגטו מינסק; מאיר יֵלִין היה לוחם מחתרת בגטו קובנה, ואילו אברהם סוצקבר נמנה עם התורמים לספר כניצול מגטו וילנה.

ספרו פֶּנוּ ווִילְנֶער גֶעטָא, המובא כאן בתרגום לעברית, צמח מתוך הכתיבה עבור הספר השחור. ואכן בסיומו נרשם כאמור: "נכתב במוסקבה, קיץ 1944", תאריך המציין את זמן עבודתו המאומצת על החיבור. יש אפוא להתייחס אליו כאל דוגמה של כתיבה ראשונית על השואה, כתיבה ישירה שלא עמדו מאחוריה לא דוגמה ולא מדריך, והיא הציבה לפני הסופר דילמות מורכבות: האם לדבר בגוף ראשון יחיד או בגוף ראשון רבים, ושואל בגוף שלישי? האם זאת אמורה להיות עדות אישית או חיבור היסטורי? עד כמה אפשר לבטא בו רגשות אישיים? אך מעל לכול יש לזכור שהחיבור נכתב בתחומיה של ברית המועצות, ואף שסוצקבר היה בה תושב טרי למדי, הוא ידע היטב מה טיבו של הקו הפוליטי הרשמי. כן יש להבין שהחיבור, כמו כל ספר שפורסם בברית המועצות, עבר צנזורה קפדנית, ולעולם לא נדע בבירור אילו עקבות היא הותירה בתוצר הסופי.

יש להניח שמקורות מגוונים שימשו את סוצקבר בכתיבת ספרו: קודם כול כמובן זיכרונותיו האישיים, אך עליהם נוספו מסמכים מסוגים שונים: בזמן שהותו בוילנה, בקיץ 1944 ולאחר מכן, בא סוצקבר במגע קרוב עם החומרים על גטו וילנה שהתחילו לאסוף עבור המוזאון היהודי שקם בעיר (ושהשלטונות הסובייטיים סגרוהו אחר כך, ב־1949): מסמכים מן הגטו עצמו, ובראשם היומן המקיף של הָרֶמָן קָרוֹק, ואפשר אולי להבחין ששימש אחד המקורות לספרו של סוצקבר.⁷ למרות זאת אין לצפות מספרו של סוצקבר

⁷ כך למשל התיאור על הקמתו של היודנרט הראשון דומה מאוד לרישום של הָרֶמָן קָרוֹק, טֶאָגבוֹך פֶּנוּ ווִילְנֶער גֶעטָא, ניו יורק 1961, עמ' 9. כאשר חזר סוצקבר מוילנה למוסקבה בספטמבר 1944 הוא לקח אתו את חלקי היומן שהציל ודאג להעבירם ל"יווא" בניו יורק. ראו: שם, עמ' xxviii-xxxix.

רב בין כתיבה להדפסה: עברו יותר משנה וחצי עד שהחיבור ראה אור במוסקבה בשפת המקור, ואילו התוכנית להוציא את הספר השחור נגזזה כליל בסופו של דבר.

גורלו של הספר השחור הוא דוגמה אחת מני רבות להתפוכות בקו הפוליטי בברית המועצות. המדיניות הסובייטית השתנתה במהרה עם סיום המלחמה; גרמניה המזרחית היתה אז לאזור השפעה סובייטי, ושליטיה של ברית המועצות כבר לא היו מעוניינים כל כך בפרסום חומרים על הזוועות הנאציות. לכן התוכניות להוצאתו לאור של הספר השחור בברית המועצות נקטעו באופן; בארצות הברית התפרסמה באנגלית מהדורה חלקית ב-1946, ומהדורה דומה התפרסמה ברומנית (חיבורו של סוצקבר איננו בהן). אך בברית המועצות עצמה פורסמו בשעתו בידיש וברוסית רק חלקים מן החיבור המקיף, ולעתים קרובות הקורא לא יכול לדעת שהפרסום שהוא מחזיק בידו נועד במקורו להיות חלק מן הספר השחור. זה היה גורל חיבורו של סוצקבר, כמו גורל ספריהם של הרש סמוֹליאר על גטו מינסק ושל מאיר ילין וד' גלפֶרן על גטו קובנה, שנוכיר בהמשך הדברים. רק עשרות שנים לאחר מכן טרחו החוקרים לחשוף את כתב היד המלא של המפעל הגדול ולפרסמו בשפות שונות – רוסית, יידיש, עברית, אנגלית ועוד.⁹

העבודה על הספר התנהלה תחילה ב"ועדה ספרותית" עצמאית בראשותם של איליה ארנבורג וסילי גרוסמן שפעלה בתוך "הוועד היהודי האנטי-פשיסטי", אך באמצע 1945 פרש ארנבורג מעבודתו בגלל אי-הסכמות עם אנשי הוועד. באיגרת קצרה ורשמית הוא הודיע לסוצקבר (ולמשתתפים אחרים) ש"הוועדה הספרותית" חדלה לפעול (לאחר מכן התברר שלא כך היה הדבר), ובין היתר כתב:

הנך יכול להשתמש בחומרים שעובדת כראות עיניך ולפרסם אותם. אברהם גרצוביץ' [סוצקבר], הנני מביע לך תודה לבבית על השתתפותך

⁹ כמה מהדורות התפרסמו ברוסית, שפת המקור של רוב חיבורי הספר. החשובה שבהן היא זאת שהתפרסמה בוילנה 1993. המהדורה ביידיש: דאָס שוואַרצע בוך, צונויפגעשטעלט און רעדאגירט: וואַסילי גראַסמאַן, איליאַ ערענבורג, יד ושם, ירושלים 1984; תרגום עברי מן הרוסית ומן היידיש: עם עובד, תל אביב 1991. יש להעיר שהטקסט של סוצקבר במהדורה זאת שזכתה כביכול ל"עריכה מדעית" התפרסם בלא עדכונים, והוא מלווה רק בשתי הערות.

למידת הדיוק שמתבקשת כיום מתייעוד השואה: ייתכן שבכמה אזכורים של דמויות פחות ידועות בחיי הגטו נפלו שיבושים וגם נרשמו תאריכים לא לגמרי מדויקים, אך בסך הכול מפליא הדיוק שמתגלה בחיבור. ייתכן שאפשר להסבירו בכך שברוב המקרים מדובר באנשים שהמחבר הכירם אישית, וגם חשב שהוא פונה בכתיבתו בין היתר גם לקהל קוראים של אנשי וילנה שגם הם הכירו את האנשים האלה, אם מקרוב ואם מרחוק. יש הבדלים מסוימים בין שתי המהדורות הראשונות של הספר; נזכיר אותן בהמשך הדברים, ואלה מעידים שעל כתב היד עברו גלגולים שונים.

תחילה ייעד סוצקבר את חיבורו לשתי מטרות שונות: הוא היה אמור להיות בתוך הספר השחור שתוכנן להתפרסם קודם כול במהדורה ברוסית. בד בבד הכין את כתב היד המקורי להוצאת הספרים "דער עמעס" במוסקבה, הוצאת הספרים היחידה ביידיש בימים ההם בברית המועצות. מתוך המכתבים שאשנתו פריידקה שלחה אליו ממוסקבה לוילנה אפשר להתחקות אחר התקדמות העבודה, וכך היא כותבת באיגרת מיום 24 ביולי 1944, פחות מעשרה ימים לאחר שהגיע לוילנה עם שחרור העיר:

סטרוגנין [מנהלה של הוצאת הספרים] מבקש ממני להזכירך שתכתוב, זאת אומרת תוסיף לספר עוד חלק: השחרור. הוא מתכוון שתוסיף את הפרק, החשוב להם יותר מכל הספר. כך מדברים, אך הוא מבקש שאמסור לך. אז אני עושה זאת. יקירי, כתוב לי אם עלי להעתיק עוד עותקים של שלושת החלקים של הספר המונחים אצלי. כעת הייתי עושה זאת לאט. אם אתה לא מעבד אותם, כתוב לי אם עלי לעשות זאת.¹⁰

זאת עדות מאלפת ביותר על נסיבות כתיבתו של הספר. משתמע ממנה שסוצקבר התמסר לכתיבה עם הגעתו למוסקבה. הוא כתב את מרבית החיבור במהירות הבזק, במשך כשלושה חודשים. שהותו בוילנה אפשרה לו הן לאמת את העובדות שדיווח עליהן עם המסמכים שגילה בעיר החרבה והן להוסיף לספר את חלקו הרביעי. גטו וילנה צריך אפוא להיחשב קודם כול חיבור רוטט של ניצול שואה. אך במציאות הסובייטית הפריד פער

¹⁰ האיגרת שמורה באוסף סוצקבר, הספרייה הלאומית, ירושלים.

הסטנדרטי שנכלל בכל הפרסומים הסובייטיים מעיד שהספר "נמסר לעבודה" במאי 1945 ו"נחתם לדפוס" בינואר 1946.

באותה עת נהג "הוועד היהודי האנטי-פשיסטי" לשלוח לארצות רבות יצירות בידיש של סופרים שחיו בברית המועצות: מאמרים, שירים, מחזות וגם ספרים שלמים. לעתים קרובות החומר לא ראה אור בברית המועצות עצמה. כך למשל התפרסמו שירי השואה של סוצקבר בארצות הברית ב־1945 בספר די פֶּעסטונג ("המבצר"), ובו טקסטים שרובם הגדול לא ראו אור בברית המועצות עצמה. במסגרת זו נשלח לפריז כתב היד של ספרו של סוצקבר על גטו וילנה, והוא ראה אור ביוזמתו של "ארגון יוצאי וילנה בצרפת" בכותרת מעט שונה: ווילנער געטאָ 1941-1944; ההקדמה שכתב אחד הפעילים בארגון שהוציא לאור את הספר נושאת את התאריך 10 בנובמבר 1945, ומכך אנו למדים שכתב היד היה מוכן לדפוס בפריז בד בבד ואולי אפילו לפני שהיה מוכן לדפוס במוסקבה.¹² זה היה אחד הספרים הראשונים שראו אור בידיש בפריז לאחר השחרור, ושנה אחר כך התפרסמה מהדורה נוספת בבואנוס איירס בהוצאתו של ארגון "איקוף" הפרו-סובייטי. סמוך לפרסום הספר במקור הוא תורגם לעברית ולצרפתית.¹³

בתוך כל הפרסומים האלה ראוי לשים לב לאחד מתוצרי הלוואי לספרו של סוצקבר, אף כי מדובר בחוברת צנומה: ב־1948 ראתה אור בבואנוס איירס חוברת עם מבחר פרקים של הספר שיועדה לתלמידים בבתי הספר היהודיים. היא יצאה לאור מטעם ועדה שכנראה לא האריכה ימים, "קאָמיטעט צו קאָאָרדינירן דעם יידיש וועלטלעכן שולוועז אין אַרגענטינע" (ועדה לתיאום

¹² התרגום כאן הוכן על פי מהדורת מוסקבה, אך הושלמו בו פסקאות ומילים חסרות על פי מהדורת פריז. ברור ששתי המהדורות נדפסו מתוך כתבי יד שונים במקצת, והמהדורה במוסקבה עברה כמובן את הצנזורה של העורך. כך למשל חסר בה הפרק "פעולת החבלה הראשונה". בערך על סוצקבר בתוך לעקסיקאָן פֿון דער נײַער יידישער ליטעראַטור (ערך שנכתב על יסוד המידע שמסר סוצקבר עצמו) נאמר שעורך הספר מ' אלטשולר "האָט ס'בוך צוגעשניטן און געקירצט" (ערך וקיצר את הספר).

¹³ גיטו וילנה, תרגום מידיש: נתן ליבנה, שכוי, תל אביב תש"ז. נתן ליבנה תרגם והוציא לאור ספר נוסף על השואה, על גורלם של יהודי לבוב. אלה הם כנראה שני הספרים היחידים שהתפרסמו בהוצאה לאור שכוי, ויש להניח שזה היה פרי יוזמה אישית של המתרגם. תרגום לצרפתית: *Ghetto de Vilna*, traduit par Ch. Brenas, Coopé, Paris 1950. תרגום חדש לצרפתית: *Le Ghetto de Wilno*, traduit du yiddish par Gilles Rozier, Denoël, Paris 2013. אחר כך פורסם ספרו של סוצקבר גם בתרגום לגרמנית (2009) ולרוסית (2008).

בעבודת הוועדה. אני משוכנע עמוקות שהעבודה שביצעת לא תאבד בהיסטוריה.¹⁰

סוצקבר אכן "ניצל" את הרשות שארנבורג העניק לו באיגרת הנ"ל; הוא המשיך והרחיב את יריעתו של החיבור המקורי שנועד להיכלל בתוך הספר השחור; כאשר עדיין שהה בוילנה האיצה בו אשתו לסיים את הכתיבה, אך סיום כזה לא נכתב מהר. באיגרת מ־2 באוגוסט 1944 פריידקה כותבת: "העולם מחכה לספרך. מוסקבה מחכה לספרך. מה חשוב לך יותר מאשר לסיים את הספר? אני עייפה מלענות לכולם, גם בעל פה וגם בכתב: 'מה שלום אברשה? מתי יהיה הספר?'"

בגלל העבודה הזאת, הנמשכת מעבר לדחף הכתיבה הראשוני, צמח וגדל הספר לעומת החיבור שנמסר לעורכי הספר השחור,¹¹ והוא ראה אור במהדורות מקבילות במוסקבה ובפריז: זו שבמוסקבה נשאה את הכותרת פֿון ווילנער געטאָ. היא התפרסמה בראשית 1946, והרישום הביבליוגרפי

¹⁰ צילום של האיגרת ותיאור העבודה על הספר השחור ניתנים במאמרו של א' סוצקבר, "איליאָ ערענבורג: אַ קאָפיטל זכרונות פֿון די יאָרן 1944-1946", די גאַלדענע קייט, 61 (1967), עמ' 21-37. התרגום הוא שלנו. האיגרת הזאת מצוטטת בעבודות רבות על התהוותו של הספר. על תולדותיו של הספר השחור נכתב רבות במבואות למהדורות המאוחרות השונות. ראו בייחוד: Mordechai Altshuler and Sima Yeikas, "Were There Two Black Books: About the Holocaust in the Soviet Union?", *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 17 (1992), pp. 37-55. דין וחשבון של עורכת המהדורה המאוחרת בידיש ניתן במאמרה של חיה ליפשיץ, "אזוי איז ארויסגעגעבן געוואָרן 'דער שוואַרצער בוך'", סאַוועטיש היימלאַנד, דצמבר 1990, עמ' 54-59; המבוא של איליה אלטמן למהדורה הרוסית של הספר השחור, וילנה 1993, מתאר את גלגוליו של המפעל עד יצירת הנוסח המאוחר שפרסם. מאמר נוסף שלו המלווה בפרסום מסמך חשוב: "לתולדות חיבורו של 'הספר השחור', יד ושם – קובץ מחקרים, כא (תשנ"א), עמ' 177-198 (פורסם גם בתרגום לאנגלית).

¹¹ בישיבת הוועדה לפרסום "הספר השחור" מאפריל 1946, כאשר התוכנית עדיין עמדה על הפרק, הוזכר בה בין היתר חיבורו של סוצקבר, ונראה שהיקפו היה מצומצם יחסית. ראו: מאמרו של אלטמן, עמ' 193. ההשוואה בין הנוסח שנדפס בסופו של דבר במהדורה המאוחרת של דאָס שוואַרצער בוך ובין הנוסח של פֿון ווילנער געטאָ מראה שבספרו של סוצקבר נוספו כעשרים פרקים, ואילו אחדים מן הפרקים בכתב היד המוקדם הורחבו לקראת פרסומם בספר. פרקים אלה משולבים בכל חלקי הספר.

מטעם יהודים סובייטים להקים אנדרטאות באתרי ההשמדה. הספרות היפה על השואה החלה להיכתב בעיקר בידיש, אך גם ברוסית ובשפות אחרות, ולנושא השואה נודע מקום מרכזי בפרסומים בידיש בשנים 1942-1948 בברית המועצות, עד חיסולם של גילויי התרבות היהודית הרשמית בארץ זו בסוף 1948.¹⁴

אשר להקשר האחר: התייעוד היהודי על הזוועות הנאציות החל בזמן השואה עצמה; בוילנה הוא בא לביטוי בין היתר ביומנו המפורט של הרמן קרוק, ששימש ספרן בגטו, יומן שהיה לחיבור מונומנטלי בהיקפו ובפירוטו (אם כי הוא משקף כמובן את עמדותיו של מחברו שהיה פעיל בבונד).¹⁵ מיד לאחר השואה, כאשר אברהם סוצקבר, אבא קובנר, שְׁמֶרְקָה קֶצ'ֶ'רְגִינְסְקִי, חברו הקרוב של סוצקבר, ואחרים חזרו לוילנה החרבה, הם התחילו לרשום עדויות מפי הניצולים, וכמה מהן שולבו בספרו של סוצקבר ובעיקר בספרו של קֶצ'ֶ'רְגִינְסְקִי. השלב הבא היה פרסום חיבוריהם של הניצולים: באותה שנה שפורסם במוסקבה ובפריז ספרו של סוצקבר בידיש ראה אור בארץ ישראל להבות באפר, ספרה של הפרטיזנית מגטו וילנה רוֹ'קָה קוֹרְצ'ק.¹⁶ שנה לאחר מכן (1947) ראה אור בניו יורק ספרו של קֶצ'ֶ'רְגִינְסְקִי חורבן ויילנע. שלושת הספרים האלה שכתבו ניצולים מגטו וילנה פורסמו אפוא בסמיכות זמנים בזה אחר זה והניחו את היסוד להיסטוריוגרפיה על שואתם של יהודי וילנה ועל מעשי גבורתם.¹⁷ לא חלף אלא פרק זמן קצר, ומאָרְק דְּבוֹרְצ'קִי, גם הוא ניצול מגטו וילנה, פרסם את ספרו המונומנטלי, תחילה בידיש ואחר כך בתרגום לעברית, ספר המשלב בין התיאור ההיסטורי ובין

מערכת בתי הספר היהודיים החילוניים בארגנטינה". ועדה כזאת היתה אמורה לאגד בתוכה את בתי הספר "שלום עליכם" בהנחיית החוגים של פועלי ציון שמאל, את בית הספר בהנחיית אנשי הבונד ואת רשת בתי הספר שנקראו "פרוגרסיביים" מטעם פעילים קומוניסטים ומקורביהם. "הוועדה" הזאת לא יכלה לזכות לחיים ארוכים כי בשל המסע האנטי-יהודי בברית המועצות כבר לא היה אפשר לקיים שיתוף פעולה כזה בין גורמים אידאולוגיים שונים. אבל הדבר היה אפשרי לפרק זמן קצר ב-1948, והספרון הראשון שהוועדה הוציאה לאור יוחד לפרקים נבחרים מתוך ספרו של סוצקבר על גטו וילנה. בחוברת מובאים בעיקר הפרקים על גורל הילדים בגטו ועל גורל בתי הספר; יש בכך כדי להעיד כי יוזמיה העריכו שתודעת השואה אמורה להיות אחת מאבני היסוד בחינוכו של הדור היהודי החדש וכי יש להגיש לו חומר לימודי מתאים. כל זה קרה משחלפו רק שלוש שנים לסיום המלחמה.

מוסקבה, פריז, תל אביב, בואנוס איירס: הציגים על המהדורות השונות של הספר הובאו כאן לא לשם רישום ביבליוגרפי גרדא; הם מלמדים על כך שבמקומות שונים בעולם טרחו גורמים בציבוריות היהודית בכלל ובציבוריות דוברת היידיש בפרט לפרסם חיבורים על השואה; בשנים האחרונות פורסמו חיבורים שונים שמנפצים את האגדה על "השתיקה" של ניצולי השואה, אך רובם אינם מסתמכים על התהודה העצומה לשואה בעולמם של דוברי יידיש, שהיתה שפתם של רבים מהגרצחים ומהניצולים. המהדורות של הספר מאת סוצקבר שיצאו לאור בארצות שונות ובשלוש יבשות מטעמם של גורמים שונים ומגוונים הן הוכחה נוספת לכך שיהודים בקהילות שונות חשו בצורך דוחק ומידי להיוודע למוראות השואה מכלי ראשון, עדותם של הניצולים, וגם לכך שניצולים אלה הרבו לספר בעל פה ולכתוב על אודותם.

יש אפוא לראות את ספרו של סוצקבר בהקשר כפול: מצד אחד, הפרסומים על השואה שנכתבו וראו אור בברית המועצות בשנות הארבעים, תגובה ישירה למוראותיה; מצד אחר, השרשרת הארוכה של חיבורים על השואה של יהודי וילנה, ספרים וחיבורים רבים בכמה שפות, הן עדויות הקרבנות והניצולים והן חיבורים היסטוריים.

אשר להקשר הראשון: הספר השחור היה הניסיון הבולט של יהדות ברית המועצות להנציח מיד את זיכרון השואה, אך הוא היה קשור בניסיונות הנצחה ובתייעוד בכיוונים שונים ומגוונים: בכתיבתה של ספרות יפה, בפרסומן של עדויות ותעודות, בהצגות תאטרון על נושא השואה והגבורה וגם בניסיונות

¹⁴ תנא שמרוק, ספרות יהודי ברית המועצות בימות השואה ואחריה, הדפסה מיוחדת מתוך: יד ושם – קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה, ד, ירושלים תש"ך.

¹⁵ הערמאן קרוק, טאָגבוך פֿון ווילנער געטאָ, אויסטייטשונגען און הערות פֿון מרדכי וו' בערנשטיין, י"וואָ, ניו יורק 1961; תרגום: Herman Kruk, *The Last Days of Jerusalem*, edited and introduced by Benjamin Harshav, trans. Barbara Harshav, of Lithuania, YIVO, New Haven CT 2002. כתב היד של התרגום העברי מונח זה שנים בהוצאה לאור של יד ושם וטרם ראה אור.

¹⁶ רוֹ'קָה קוֹרְצ'ק, להבות באפר, תרגום מכתב היד הפולני: בנימין טננבוים, ספרית פועלים, מרחביה 1946; מהדורה שלישית מורחבת: 1965.

¹⁷ יש להוסיף עליהם את הקובץ בלעטער וועגן ווילנע, לודו, פֿאַרבאַנד פֿון ווילנער ייִדן אין פּוילן ב' דער צענטראַלער ייִדישער היסטאָרישער קאָמיסיע, 1947.

הפצצה הראשונה שהטיל על אדמה רוסית כרה היטלר קבר לעצמו". הקורא מקבל אפוא תזכורת שווילנה נתפסת כחלק אינטגרלי של ברית המועצות הנקראת כאן בציון החסכוני "רוסיה". אמנם מכאן ועד סוף הספר אין אזכורים רבים לעובדה גורלית זאת, כאילו הכיבוש הגרמני המהיר וההחלטי מזה לגמרי את סימניה של הנוכחות הסובייטית הקודמת בעיר שהיתה טרייה למדי וקצרה למדי. אך המציאות היתה כידוע מורכבת הרבה יותר: הליטאים "הצדיקו" כביכול את מעשיהם הנפשעים בזמן השואה בכך שהיהודים שיתפו פעולה עם השלטון הסובייטי שנתפס בעיני הליטאים כשלטון כובש, ואילו היהודים עצמם זכרו היטב את ההבדל התהומי בין חייהם כקרבנות נרדפים בשלטון הנאצי ובין חייהם כאזרחים שווי זכויות רק חודשים אחדים לפני כן בשלטון הסובייטי כאשר חשו שכל העתיד פתוח לפנייהם.¹⁹ אך הספר כולו כמעט אינו מפנה מבט אל העבר – לא אל ייחוסה ההיסטורי של וילנה היהודית ולא אל עברה המידי. נראה שבעיני המחבר השוני התהומי בין תקופת השואה ובין התקופה שלפניה עשה השואה כזו ללא רלוונטיות. שניים הם התחומים העיקריים שעקבותיהן של המוסכמות הסובייטיות נראים בהם בבירור בזמן כתיבת הספר: האחד הוא ההצבעה על חלקם של נציגי הזרמים והתנועות השונות בהתנגדות בגטו, והאחר הוא הסתרת השתתפותה של האוכלוסייה המקומית בכלל ושל הליטאים בפרט בהשמדת היהודים. אשר לסוגיה הראשונה, ספרו של סוצקבר הוא מקרה מיוחד, מן הספרים הראשונים בשרשרת הארוכה של החיבורים על ההתנגדות של היהודים לנאצים. חיבורים אלה היו צריכים להתמודד בין היתר עם השאלה כיצד לתאר את חלקם של הזרמים הפוליטיים והאידיאולוגיים השונים בהתנגדות. בהכללה גורפת יש להודות שרובם לא עמדו במשימה הזאת, וכל תנועה הדגישה את הגיבורים שצמחו מקרבה. אמנם סוצקבר עצמו לא השתייך מעולם למפלגה או לתנועה פוליטית כלשהי, אך בנסיבות של רוסיה הסובייטית לא יכול היה לחמוק מן הדילמה הזאת.

המטה של האף-פה-או, "פֶּאָראַייניקטע פֶּאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע",

¹⁹ זאת היתה כמובן התחושה רק של מקצת האוכלוסייה היהודית, ואחרים כלל וכלל לא היו שותפים לה. בשלטון הסובייטי היו חברי התנועות החלוציות והבונד צריכים לדדת למחתרת, והם סבלו מרדיפות וממעצרים. החרמת בתי העסק הפרטיים פגעה קשות בסוחרים היהודים, וכמה מהם הוגלו לאזורים הפנימיים של ברית המועצות. האירניה המדה של ההיסטוריה היתה שדווקא המגורשים האלה שהיו במחנות סובייטיים ניצלו מן השואה ורובם נשארו בחיים.

העדות האישית על הזוועות.¹⁸ לפנינו אפוא גילויים מקבילים של מאמצים מפי אישים שונים המכוונים לאותה מטרה עצמה, וגם בכך יש כדי לתרום להזמנת הדעה השגויה על "השתיקה" בנוגע לשואה: הניצולים לא שתקו, אלא הגיבו מידית בעדויות בעל פה ובכתב על מה שעבר עליהם, וכאמור מצאו קהל צמא לשמוע ולקרוא את דבריהם. החיבורים השונים הללו מניחים את היסוד לעבודה השוואתית מקיפה שתשורטט בהמשך הדברים רק בקווים כלליים: מהם הנושאים שכל אחד מן הכותבים מצא לנכון להאיר? על מה הם דיברו – ועל מה הם שתקו? מה הם הבליטו – ומה הם הצניעו?

ב

הציון המופיע בסוף הספר "מוסקבה, קיץ 1944" הוא כאמור ההצבעה הברורה ביותר על זמן כתיבתו ומקומו. אך בקריאה רצופה הקורא הקשוב מקבל תזכורות ישירות ועקיפות נוספות על כך שחיבורו של סוצקבר נוצר בתנאים המשתנים של ברית המועצות לפני סיום מלחמת העולם השנייה ולאחריה. אין לדעת מהם הפרטים שיש לזקוף לכתיבה עצמה, והיכן ניכרים עקבותיה של עבודת העורך שעבר על הספר ואישר אותו לדפוס, כמו בכל פרסום סובייטי. נראה שזאת הסיבה שבמשך השנים לא הרבה סוצקבר להזכיר את ספרו על גטו וילנה. אפילו בפרק הזיכרונות הנ"ל על איליה ארנבורג ועבודתו על הספר השחור הוא מדבר על חיבורו במילים כלליות בלבד: "אני עצמי כתבתי כמה מאות עמודים על גטו וילנה", אך קורא הזיכרונות הללו אינו אמור להיות ער לעובדה ש"מאות העמודים הללו" התגבשו לספר בפני עצמו. וכאשר הספר השחור ראה אור כעבור עשרות בשנים, בידיש ובשפות אחרות, לא טרח סוצקבר לעדכן את נוסח חיבורו שפורסם שם (שהיה כאמור קצר הרבה יותר מזה של הספר) ולא תיקן בו טעויות או שיבושים. הוא (כנראה) נתן רשות להדפיסו בנוסחו המקורי.

ההקשר הסובייטי ניכר מיד בפסקה השנייה בספר, כאשר סוצקבר משחזר את דבריו של נח פֶּרִילֶזֶק, איש הציבור הידוע והחוקר הדגול של יידיש: "עם

¹⁸ מארק דווארזשעצקי, ירושלים דליטא אין קאַמף און אין אומקום, פריז 1948; ירושלים דליטא במרי ובשואה, תרגום מידיש: ח"ש בן אברם, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תשי"א; לאחר מכן פורסם חיבורו ההיסטורי המקיף של יצחק ארד, וילנה היהודית במאבק ובכליון, יד ושם, אוניברסיטת תל אביב וספרית פועלים, ירושלים ותל אביב תשל"ו.

רוז'קה קורצ'ק ואחרים נזכרים, סוצקבר נמנע ממסירת ציון של זהותם התנועתית, כי הוא ידע שהדבר בלתי אפשרי ואף מסוכן במציאות הסובייטית. הצצה קטנה לבעייתיות הזאת ניתנת בקטע זיכרונות שסוצקבר מתאר בו את נסיבות הפרסום במוסקבה של אחד הקטעים שסיפר בו על וילנה. מדובר במאמרו "וואָס מיר האָבן געראַטעוועט אין ווילנע" ("מה הצלנו בוילנה") שנדפס כמעט בו זמנית במוסקבה באוקטובר 1944 במקור ביידיש (בשבועון אייניקייט, ביטאון של "הוועד היהודי האנטי-פשיסטי") ובתרגום לרוסית (בשבועון ליטרטורה אי איסקוסטוו, השבועון המרכזי במוסקבה שהוקדש לספרות ולאמנות). אבא קובנר, שמרקה קצ'רגינסקי, ויטקה קמפנר וזלדה טרגר מוזכרים במאמר זה, ושלושה מהם היו אנשי השומר הצעיר:

בסוף 1944 הבאתי לברגלסון מאמר עבור אייניקייט (הוא היה אחד מעורכיו). אותו המאמר, בכותרת "השחרור של המוזאונים התת-קרקעיים", נתתי בו זמנית למזכירה של ליטרטורה אי איסקוסטוו [...]. באותו שבוע נדפס המאמר בעיתון הרוסי בלי לשנות אף מילה. אני הולך עם השבועון בכיס שלי וברחוב קרופוטקין [ש"הוועד היהודי האנטי-פשיסטי" והמערכת של אייניקייט נמצאים בו] אני פוגש את ברגלסון:

"אתה יודע", הוא אומר לי, "הייתי צריך לקצר את מאמריך, למחוק כמה שמות לא ברורים, איננו יודעים אם הם ידידינו או אויבינו. גישתך היא לא תמיד..."

"סלח לי, חבר ברגלסון, אני מתפלא על דבריך. הנה", הראיתי לו את העיתון ליטרטורה אי איסקוסטוו, "המאמר מודפס ברוסית. הוא אכן התפרסם היום. תסתכל, לא נמחקה בו אף מילה..." פניו הצהיבו כחול המדבר. על השפתיים – קצף. מסכה חדשה, שלא היתה מוכרת לי עד אז.

"אם כן", התחיל להתנשף בכבדות, "אני צריך בזה הרגע לרוץ לבית הדפוס ולשחזר את מאמריך בצורתו המקורית. הוא אינו יכול להיות שונה ביידיש מהמאמר ברוסית".²²

²² אברהם סוצקעווער, ביים לייענען פנימער: דערציילונגען דערמאָנונגען עסייען, האוניברסיטה העברית בירושלים: החוג ליידיש, ירושלים 1993, עמ' 86.

בוילנה היה מורכב מנציגים של הקומוניסטים, השומר הצעיר, הבונד, הנוער הציוני והרביזיוניסטים. קשה עד מאוד להעריך עד כמה סדר זה משקף את משקלה היחסי של כל אחת מן התנועות מבחינת מספר חבריה בהתנגדות היהודית, ועד כמה הבחינה המספרית גרדא היא הקובעת: לקומוניסטים למשל היה יתרון על פני התנועות האחרות בכך שהיו להם קשרים עם התא הקומוניסטי המחתרתי שפעל מחוץ לגטו (אף שפעילותו של תא זה היתה מצומצמת למדי) ועם קבוצות הפרטיזנים ביערות שהוקמו בהשראה ובהכוונה סובייטיות (היו גם אחרות); לעומת זה, סביר להניח שלשומר הצעיר היו יותר חברים באף-פה-או. על כל פנים, יחסי הכוחות הללו באו לביטוי בכך שאיזיק ויטנברג הקומוניסט היה מפקד האף-פה-או, ואילו אבא קובנר מהשומר הצעיר היה סגנו. אבל בתנאים הסובייטיים שנכתב בהם ספרו של סוצקבר לא היה אפשר להצביע על המורכבות הזאת: פעילותן של התנועה הציונית ושל הבונד היתה אסורה, ולכן ההצבעה הגלויה על ההשתייכות בתנועה של חברים לא קומוניסטים במחתרת היתה עבורם בבחינת סכנת נפשות. לכן אין זה מפתיע שהפרק על הארגון הפרטיזני בספרו של סוצקבר במהדורתו המוסקבאית נפתח דווקא בציון פגישה בין שלושה פעילים בתנועה הקומוניסטית שהחליטו להקים מחתרת בגטו. ספק רב אם זו אמת לאמתה, ובהקשר זה חשובה שבעתיים העובדה שקטע זה אינו מצוי במהדורת פריז. ספרו של סוצקבר בגרסתו המוסקבאית שותק בנוגע לזהות מחברו של הכרוז הראשון שקרא למרד – אבא קובנר²⁰ – ורק בהמשך הדברים, כאשר המפגש שנוסד בו האף-פה-או מתואר, כל משתתפיו נזכרים.²¹

גם בעמודים העוקבים, כאשר שמותיהם של אבא קובנר, ויטקה קמפנר,

²⁰ שמו של אבא קובנר כמחבר הכרוז נזכר במפורש גם בפרק מתוך הספר שפורסם בירחון אייניקייט בניו יורק, יוני-יולי 1945, וגם במהדורת פריז. יש להניח אפוא שהצנועה אחרית להשמטת שמו במהדורת מוסקבה. חלקו של אבא קובנר בחיבור הכרוז הוא אחת מנקודות המחלוקת העיקריות בהיסטוריוגרפיה של ההתנגדות בגטו וילנה. אין עוררין על כך שהוא חיבר אותו, אך מקורות שונים חלוקים בדבר השתלשלותו: חבריו הקרובים, ודינה פורת בעקבותיהם, רואים בכרוז פרי יוזמתו; אחרים (דבור'צקי, רוניק) מצינים שחברי המחתרת הם שהטילו על אבא קובנר את המשימה לחבר את הכרוז.

²¹ המקורות השונים תמימי דעים בנוגע להרכב המשתתפים בפגישה החשובה הזאת, אך יש להניח שסוצקבר טעה בנוגע לתאריך עצמו: המפגש לא התקיים ב-23 בינואר, כפי שהוא ציין, אלא ב-21 בחודש (כך אצל רוז'קה קורצ'ק, יצחק ארד, דינה פורת וניסן רוניק). דבור'צקי נוקב גם הוא את התאריך 23 בחודש, אולי בעקבות סוצקבר.

אפשר להצביע על עדויות לא מעטות כדי להבין את האווירה שכתב בה סוצקבר את ספרו. העדות הבולטת היא הדוח הפנימי שחובר ברוסית בפברואר 1945 – הערכתה של ועדה שכונסה במיוחד מטעם סולומון לוזובסקי, הממונה על "הוועד היהודי האנטי-פשיסטי", כדי לדון בתוכנו של הספר השחור ובאפשרויות לפרסם את חומריו. דוח זה פוסק, בין היתר:

אבל הוועדה מאמינה שהכיוון שבו בחרו העורכים של הספר השחור ביצירת עיבודים ספרותיים חופשיים של המסמכים והחומרים העובדתיים ממעיט את דמותו של הספר השחור כאוסף מסמכים, שחשיבותו נתונה באמיתות העובדות ובהעדרם של מרכיבים האופייניים ליצירת ספרות. יתר על כן, הוועדה מאמינה שבמוצגים השונים מסופר יותר מדיי על הפעילות הנפשעת של בוגדים בעמם בקרב האוקראינים, הליטאים וכו'; זה ממעיט מכוחו של האישום המרכזי נגד הגרמנים, שצריך להיות המשימה המרכזית והמכריעה של הספר.²³

יתרה מזו: בכל תולדותיה היתה וילנה עיר רב-לאומית וסלע מחלוקת בין הפולנים ששלטו בעיר עד 1939 ובין הליטאים. בזמן השואה ניכר ההבדל בין שיתוף הפעולה הבולט עם הכובש הנאצי מצד הליטאים, שקיוו לראות את עצמם שוב אדונים על העיר, ובין מצבם של הפולנים, שחשו אף הם מדוכאים. אך סוצקבר, שכתב על פי תנאיו של השלטון הסובייטי, לא היה רשאי להצביע בספרו על הבדלים אלה, והוא מזכיר את התנהגותם של שני העמים בנשימה אחת: "פולנים וליטאים רבים החביאו בבתייהם יהודים" הוא המשפט הפותח רשימה של חסידי אומות העולם שסייעו ליהודים בדרכים שונות (עמ' 109). אין הספר יכול להצביע על ההבדלים בהתנהגותן של שתי הקבוצות הלאומיות כלפי היהודים, וכמובן לא לעמוד על היותם של חסידי אומות העולם מיעוט קטן ביותר בסביבתם. לפעמים הוא מנסה לאזן את תמונת המציאות של שיתוף הפעולה הפעיל מצד

²³ המסמך מתורגם במאמרם של מרדכי אלטשולר וסימה איציקס (ראו לעיל, הערה 10), עמ' 53. תודתי נתונה לאלני פורמן על בדיקת הנוסח המקורי ברוסית; ראו על כך גם במבוא של איליה אלטמן למהדורת 1993 ברוסית של הספר השחור, עמ' ix-viii.

אפשר לפתוח צוהר לגלגוליה של הצנזורה הסובייטית באמצעות בחינת גורלה של פסקה אחת באותו מאמר שנראית לכאורה תמימה למדי: כאשר סוצקבר מתאר באייניקייט את היהודים המעטים שפגש בוילנה המשוחררת הוא מזכיר בין השאר:

ממול אני שומע "בוקר טוב". זה המורה איזון. הוא חזר זה עתה מכנסייה, שבה כומר הסתירו. הוא שואל אותי: "חבר סוצקבר, מה קורה עם בית ספר יהודי? חשבת על זה?" לא ידעתי מה להשיב.

פסקה זאת שולבה במהדורת פריז של הספר (במחיקת הסיפה: "לא ידעתי מה להשיב"), אך היא איננה במהדורת מוסקבה, והסיבה ברורה: היא נוגעת לאחת הסוגיות הכואבות ביותר – חידוש החיים היהודיים הציבוריים בוילנה. השרידים היחידים שחזרו אל העיר שאפו לכך בכל מאדם, ובין השאר דרשו את הקמתו של בית ספר יהודי, אך השלטונות הסובייטיים הערימו אין-סוף קשיים בדרכם (בית הספר הזה הוקם בסופו של דבר, אך חוסל כעבור שנים מעטות).

שיקולי הצנזורה הפנימית (מטעם המחבר עצמו) או החיצונית (מטעם ה"עורך" של הספר) היו ברורים עוד יותר בנוגע לאחת הסוגיות המורכבות ביותר בתולדות השואה: חלקה של האוכלוסייה המקומית ברדיפת היהודים ובהשמדתם. כאן היה על הספר לנקוט קו ברור: הצנעת חלקם של הליטאים במעשי הפשע. אכן, רק במקרים מעטים הוא מדבר על "פשיסטים ליטאים" (ראו למשל עמ' 56) ומצטט קטעים מתוך העיתונות הליטאית הנאצית. לפעמים הוא מחליק את הציון ומדבר על "פשיסטים מקומיים" או על "מין טיפוסים חדשים ואפלים, סרטים לבנים על שרווליהם ורובים קטנים על כתפיהם" (עמ' 53), אך לרוב הוא שותק בנושא.

בספריהם של קורצ'ק ושל דבור'צקי מוזכרים הליטאים פעמים אין ספור כמשתפי פעולה נלהבים שביצעו את מדיניות ההשמדה של הנאצים והיו אחראים למעשי אכזריות רבים פרי יוזמתם, בייחוד בחודשים הראשונים של הכיבוש. אך השלטונות בכרית המועצות בסוף 1945 ובראשית 1946 רצו לבסס את שליטתם באזורים שזה עתה נכבשו מחדש מן הנאצים ולא היו מעוניינים להבליט את המקרים הרבים של שיתוף הפעולה בין האוכלוסייה המקומית ובין הפולש. מדיניות ההשתקה הזאת חלה גם על הטקסטים שהיו אמורים להיכלל בתוך הספר השחור ובהם חיבורו של סוצקבר.

רבים מן האוכלוסייה המקומית עם הצורך הנאצי באמצעות שילוב אפיזודה קצרה שמשמע ממנה כי אוכלוסייה זו הסתייגה ממעשי הזוועה נגד היהודים, גם אם לא נקטה קו פעיל של סיוע: כך למשל בפרק "מהתלת הדמים" התנהגותה של איכרה מקומית אשר חייל גרמני מציע לה את בגדיהם של הקרבנות היהודים מתוארת בקיצור נמרץ: "הבגדים שלהם מוצאים חן בעינייך? בואי, תכף אתן לך אותם". האיכרה לא ענתה לו. הוא נעלב" (עמ' 79).²⁴

באותם מקרים מעטים שסוצקבר עיצב בהם את החוויה הזו בשני אפיקים שונים, בספרו על גטו וילנה ובשירתו, אפשר להצביע על ההבדל הרב בציון ההתנהגות של האוכלוסייה המקומית כלפי היהודים. זה ניכר בעיקר כאשר משווים את הפרק "מהתלת הדמים" לשיר "דער צירק" ("הקרקס"), שיר שנכתב סמוך לחוויית ההשפלה הטראומטית המתוארת בספר: הגרמנים צדו את המשורר, את הרב שהתגורר באותו רחוב ועוד נער יהודי שנקלע למקום, הפשיטו אותם וציוו עליהם לרקוד מסביב לספרי תורה שהוטלו אל תוך מדורה. זאת אחת החוויות הקשות ביותר שעברו על המשורר בין אלה המתוארות בספר בשל ממד ההשפלה לעין כול הכרוך בה, שנוסף לו קורטוב של "הצגה" מקברית לפני תושבי המקום. בשיר הם משתלבים כצופים ב"מחזה" השמחים לאידם של היהודים המושפלים, ואילו בספר אין לכך זכר:²⁵

²⁴ לעומת קטע זה, יש עדויות רבות ללהיטות שהאוכלוסייה המקומית, בעיקר הליטאית, נטלה בה את בגדי הנרצחים בפונאר וגם סחרה בהם. ראו למשל בסרט הדוקומנטרי "פונאר". הספר אינו מזכיר כלל תופעה זו גם בפרקים המפורטים המתייחסים להרג בפונאר.

²⁵ להשוואה בין השיר "דער צירק" ובין הדיווח בספר ראו: יחיאל שיינטוך, "די ביאגראפיע פון ליד 'דער צירק'", בתוך: ייחוס פון ליד – ייחוסו של שיר: לכבוד אברהם סוצקעווער, תל אביב 1983, עמ' 258-279. המאמר אינו מתייחס כלל להבדל החשוב הזה בין שני הטקסטים.

שטייט א פויערטע און קוועלט:
אט א צירק, ווי גאט איז איינער!
מאכט איר שכן: צאלט זיי שטיינער,
ווייל אין צירק דארף קאסטן געלט.
[אפריט מנחת מתמוססת:
זה קרקס ממש, לא זיפני.
ושכנה: שלמו להם באבנים,
כי קרקס עולה בכסף.]

און א נפקא ווייזט דער צווייטער
אויף דער נאקעטקייט: דו זעסט?
פאלן שטיינער. ס'פייער פֿרעסט.
קריכט א שייגעץ אויף א לייטער.
וונות מראות עירם
זו לזו: הנה רואה את.
ברד אבנים. האש בולעת.
שגץ על סלם זוחל אל רם.²⁶

אך ההבדל בין שתי הגרסאות לאותו אירוע עצמו, בשירה ובפרוזה, אינו מצביע רק על האילוצים שעמד בהם סוצקבר בנסיבות השלטון הסובייטי בבואו לכתוב את ספרו. הוא מאפשר גם לעמוד על טיבה של סוגיה נוספת, חשובה הרבה יותר: קוראיו של הספר אינם מתוודעים לעובדה שהסופר כתב גם שיר על אותה חוויה עצמה. אמנם במקרה זה מדובר בטקסט שהמשורר עצמו בחר לגנוז שנים ארוכות, והוא התפרסם לראשונה יותר משלושים שנה לאחר כתיבתו; אך גם במקרים רבים אחרים עובר הספר בשתיקה על כתיבת השירה של סוצקבר אף אם אזכורה מתבקש מאליו, והדוגמאות לכך רבות מספור. כך למשל קורא הספר אינו מתוודע אפילו לכתיבתה של הפואמה "כל-נדרי". זה היה טקסט "כשר" לכל הדעות, כי כזכור מדובר בפואמה שהוברחה למוסקבה והוקראה בבירה הסובייטית כאשר סוצקבר עדיין היה בשטחים הכבושים בידי הנאצים. בתארו את חיי התרבות בגטו וילנה אין סוצקבר מזכיר את שירו "אונטער דיינע ווייסע שטערן" ("תחת לובן כוכבך"), שזכה להתקבלות חמה ביותר בתנאי הגטו עצמו.

אכן, המספר המזערי בספר של אזכורים לשיריו הוא תופעה מתמיהה. רשימה כמעט מלאה לאזכורים אלה היא: דפיה של הפואמה "סיביר" שהוא נשא אתו כאשר ניסה לברוח מווילנה (עמ' 52); סדרת השירים "פנימער אין זומפן" שכתב בשבועות הראשונים של הכיבוש הנאצי (עמ' 60); "איך ליג אין

²⁶ אברהם סוצקעווער, די ערשטע נאכט אין געטא, די גאלדענע קייט, תל אביב 1979, עמ' 8; הלילה הראשון בגטו: מחזור שירים, תרגום מיידיש: ק. א. כרתיני, עם עובד, תל אביב 1981, עמ' 10.

כאילו הלוחמים לקחו אותם כדי להתיכס ולהפוך את העופרת לכדורי רובים.²⁹ ייתכן שהקורא התמים של השיר לא עומד מיד על כך שהוא יוצר מעמד סמלי, שכן בתנאי הגטו לא היתה בכלל האפשרות להתיך את העופרת לכדורי רובים. על כל פנים, אין בספר אזכור כלשהו לשיר המתייחס לאותו מעשה עצמו, וזהות מבצעיו שונה בתכלית: בספר הגרמנים מוכרים את לוחות העופרת כפריט מסחרי, והם מושמדים; בשיר הם עוברים לגלול משמעותי ונעשים לכלי נשק בידי היהודים. אפשר לראות בשוני התהומי הזה מעין מיצוי של שני אפיקי הכתיבה אצל סוצקבר: מצד אחד, הדיווח העובדתי היבש בפרוזה על ההשמדה; מצד אחר, הדמיון השירי המכונף.

כיצד יש להתייחס למעטה השתיקה הכמעט מוחלטת הנפרס בספר על כך שמחברו הוא בעיקרו של דבר משורר?³⁰ אין ספק, סוצקבר נשמע כאן (אפילו בלי הנחיה מפורשת מגבוה) להוראות להמעיט באופי ה"ספרותי" של הדיווחים עבור הספר השחור, כפי שהן מתנסחות בין היתר בחוות הדעת שציטטנו לעיל של הוועדה לבחינתו של החיבור. היא הצביעה על כך "שחשיבותו נתונה באמיתות העובדות ובהעדרם של מרכיבים האופייניים ליצירת ספרות". אכן, בספר גטו וילנה יש הפרדה כמעט מוחלטת בין הכרוניקה ובין השירה. המעמד הסמלי שנוצר בשירו "לוחות העופרת של בית הדפוס ראם" הוא אחת הדוגמאות הבולטות לתהליך המורכב: שירתו של סוצקבר מתקופת הגטו שואפת ליצור מיתוס ספרותי של גבורה, בעוד ספרו צמוד כמעט לחלוטין לעובדות היבשות של האירועים האיומים. ואולי אפשר, וצריך, לנסח את הדברים אחרת: כתיבת הכרוניקה מיד לאחר השחרור אפשרה למשורר להתנתק מן הצמידות ל"עובדות" ולעבד נוסחים חדשים למקצת שיריו מתקופת הגטו. הספר גטו וילנה מתעד את האירועים, ואילו תפקידה

אן אָרֹן, שיר המבוסס על חוויה אישית בגטו (עמ' 67), ושירו "אָ נעם טאָן דאָס אייזן", שיר הקורא למרד. הוא הושמע לראשונה בערב לציון אחד במאי 1943, אך הוסווה בכותרת "פֿירילינג אין דער ייִדישער ליטעראַטור" ("אביב בספרות יידיש") (עמ' 203). סוצקבר הקדיש בספרו כמעט פרק שלם לדמותה של מירה ברנשטיין, אך אינו מזכיר בו את העובדה שכתב שיר לכבודה, אף על פי שהיה אחד משירי הגטו המעטים שנדפסו בברית המועצות עצמה ב-1944.²⁷ אם כן, אין להתפלא על כך שבתיאור פועלו של יעקב גרשטיין, המורה האהוב והמקובל (עמ' 94), הוא אינו מזכיר את העובדה שכתב שיר לזכרו, שיר שהוקרא בהלווייתו בגטו (עמ' 138).

שלושה שירים מובאים במלואם בספר, שלושה טקסטים שנבדלים מאוד זה מזה במעמדם התרבותי: שירו של לייב אופסקין "דער ייד פֿון דער מאָלינע" (עמ' 160) מצטיין בטיבו הדקלומי, והוא אכן נכתב לערבים הספרותיים שנערכו בגטו והוקרא בהם; שירו של הירש גליק היה להמנון הפרטיזנים; זה הטקסט הספרותי הייצוגי ביותר מתקופת השואה ובעל התוקף הציבורי הברור ביותר (עמ' 202).²⁸ השיר השלישי המשובץ בין דפי הספר (עמ' 249) הוא שיר אנונימי ופרטי ביותר של אבא, שלא היה משורר, המבכה את רצח בתו. המשורר מצא אותו בגיא ההרָגה בפונאר כאשר הגיע אליו לאחר השחרור. על רקע הגיוון הזה, העובדה שסוצקבר נמנע מלשלב בספרו אפילו בית אחד מתוך אחד השירים שלו מפליאה.

חשוב עוד יותר הוא פרט אחר המקשר בין הדיווח בספר ובין שירתו של סוצקבר: האזכור הקצר והיובשני בספר לגורלם של לוחות העופרת של בית הדפוס ראם: "את אמהות העופרת של התלמוד מדפוס ראם, שסידורן ארך כעשרים שנה, הוא [הממונה הגרמני] מכר להתכה בעד 39 מארק לטונה" (עמ' 144). אך אותם לוחות עופרת מוזכרים בכתיבתו של סוצקבר בהקשר שונה לחלוטין: בשירו "די בליינענע פלאַטן פֿון ראָמס דרוקעריי" ("לוחות העופרת מבית הדפוס ראם"), שנכתב בגטו עצמו, הוא רקם סביבם אגדה,

²⁷ התרגום העברי הראשון של הספר, פרי יוזמתו של המתרגם, לבש מבחינה זאת אופי שונה, והוא נפתח בתרגום השיר "המורה מירה".

²⁸ בשנים ההן היו אפשרויות הפרסום ביידיש בברית המועצות מצומצמות ביותר. ייתכן מאוד שהכללת השיר בספרו של סוצקבר היא בבחינת פרסומו הראשון בארץ זו.

²⁹ תרגום עברי חדש: חרוזים שחורים – אוטוביוגרפיה מדומינת: שירים, סיפורים ושיחות, ערך ותרגם מיידש: בני מר, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2015, עמ' 109–110.

³⁰ על ההיבט הזה הצביע סופר היידיש בארצות הברית ש' מילר: "סוצקבר אינו משתפך, הוא כותב ביושב, כמו כתב, אך בכל זאת מרגישים שזאת חיבר משורר". המעניין בדבריו הוא האסמכתאות שהוא מביא: את התיאור הנ"ל על השפלתו של המשורר כרחובות וילנה ואת תיאור חלקי גופתו של נרצח שגילה המשורר תוך כדי חיטוט באדמה הלחה (ראו להלן). בבואו לכתוב את סקירתו על הספר לא יכול היה ש' מילר לדעת שתמונות אלה מצאו את ביטוין גם בשירתו של סוצקבר במשך השנים, ובכל זאת הוא כיוון אליהן. ראו: י' חריף [= ש' מיללער], "פֿעלדמעסטער", די צוקונפֿט, 52 (1947), עמ' 602.

של השירה היה אחר: לערוך חשבון נפש, להדגיש – וגם לפאר – את יכולת העמידה בפני האסון, היכולת האישית והקבוצתית.³¹

אכן, הקריאה בספר גטו וילנה ממחישה את העובדה שהמשורר ממעיט מאוד בהבעת רגשות אישיים, גם שלו וגם של אחרים, ורק לעתים רחוקות יחסית הם מתפרצים ברצף הטקסט. בראש ובראשונה מדובר בשאיפה לנקמה, אותה שאיפה שהיתה רווחת כל כך הן בקרב קרבנות השואה והן בעולם הסובייטי, אך הלכה ודעכה ככל שזיכרון השואה התקבע במשך השנים. כך הוא מתאר את מותם של היקרים לו ביותר, בנו הקטן שנולד בגטו ואמו:

הלכתי אל אמי. היא בישרה לי שתהיה שמחה: אשתי ילדה ילד בבית החולים של הגטו. אמי שכחה את החוק שקבע מוֹרֵר [הממונה הנאצי על הגטו] – כל יילוד בגטו יש להמיתו. יום לאחר שובי כבר לא היה ילד: פקודתו של מוֹרֵר מולאה.

טרם התעשתי מן האסון עם הילד, וכבר אסון חדש: אני הולך אל אמי, והיא נעלמה. נודע לי שאוֹפֶרְהֶרְט, הסוכן הגרמני, הוא האחראי לכך. הוא בא בלילה לרחוב שפיטלֶנֶה 7, ששם גרה אמי, ולקח את דרי החצר כולם לכלא, ומשם – לפונאר [עמ' 107].

בתיאור הקצר הזה אין מקום לביטוי רגשי כלשהו, וסוצקבר אינו מספר בו על כך שהוא כתב בגטו שירים על אבדנם של היקרים לו – "מִיָּין מַאָמֶע" ("אמי")³² ו"צום קינד" ("לילד"). בהקשר אחר הוא מקדיש פסקה קצרה לכך שהגרמנים היו מעבירים חלק מנעלי הנרצחים לגטו עצמו, ובקרון הנעליים הכיר את נעלי אמו (עמ' 118), אך הוא מעלים מן הקורא את העובדה שאותה חוויה עצמה שימשה יסוד לשירו "א וואָגן שיך" ("עגלת נעליים").³³ על אחת כמה וכמה הקורא אינו יודע עד כמה היה אֶבְדָּנָה של אמו למוטיב חוזר בשירתו בלבושה השונים, בעיקר בפואמה שלא הושלמה "דריי רויזן" ("שלוש שושנים"). בחודשים הסמוכים לרצח אמו חזר המשורר ולש את רגשותיו

³¹ על שירי הגטו של אברהם סוצקבר ראו: דוד רוסקיס, אל מול פני הרעה: תגובות לפורענות בתרבות היהודית החדשה, מאנגלית: ידידיה פלס, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשנ"ג, עמ' 233–257.

³² תרגום עברי חדש של בני מר: חרוזים שחורים, עמ' 95–99.

³³ שם, עמ' 103–104.

במילות שיר מגוונות, מהן שלמות יותר, מהן קטועות, אך לקורא בספר גטו וילנה כמעט לא ניתנה רשות כניסה לעולמו הפנימי המיוסר של המשורר.

בהקשר זה בולטת גם העובדה שהספר נמנע מהבעת עמדה שיפוטית. צפוי היה שספר שנכתב בעת ההיא בברית המועצות יצא בכתב האשמה חריף נגד היודנרט והמשטרה היהודית, אך הקטעים המוקדשים לגורמים אלה קצרים מאוד. בנוגע ליודנרט ולראשו גֶנְס הספר נוקט עמדה המקובלת על רוב העוסקים בגורל הגטו: "גֶנְס סבר שיעלה בידו לשחרר חלק מתושבי הגטו. הוא ניסה למשוך זמן" (עמ' 87). הספר מזכיר מיד את קשריו של גֶנְס עם אנשי הגסטפו, קשרים שהיו בעייתיים ביותר מבחינה ציבורית ומוסרית, אך אינו חורץ את דינו על כך; אפילו על מעשיה של המשטרה היהודית הוא פורס מעין מעטה של שתיקה, "המשטרה היהודית, שאי אפשר להזכירה לטוב" (עמ' 87), והוא שומר את מילות השלילה החד-משמעיות רק למפקדה סאלק זְסֶלֶר, היהודי השנוא ביותר בגטו.

ספרו של סוצקבר על גטו וילנה ושירתו מן השנים ההן מתנהלים אפוא במסלולים שונים, אפילו שונים בתכלית – אך מקבילים: בשירתו אין כמעט זכר למעשיהם הנפשעים של הגרמנים, אשר מקום נרחב כל כך מוקנה להם בספר מטבע הדברים. השירה יוצרת עולם משלה, וההתמודדות המרכזית בה היא של המשורר עם עצמו ועם מצפונו, בתקווה שאפשר לצפות לנס – לא נס ההישרדות, אלא נס היצירה. אפשר לתמצת גישה זו תוך כדי התבוננות בבית הפותח את השיר "צום יאָרטאָג פֿון געטאָ-טעאָטער" ("ליום השנה לתאטרון הגטו"):

מיר האָבן אַליין זיך פֿאַרמויערט

און לעבן באַזונדער.

ניט שמייכלט אַרײַן פֿון דער פֿרײַ. ניט באַדויערט –

פֿאַר אונדז קען אַפֿילו דער טויט זיך צעבליען אין ווונדער.

[אַת עַצְמִנו גִּדְּרָנוּ

לַחַיִּית בְּנִפְרָד.

וְחַיִּינוּ אֶל תַּפְטִירוֹ אֲלֵינוּ. אֶל תְּנוּדוֹ לְאַלֶּה.

כִּי לָנוּ הַמָּוֶת יִפְרַח עוֹד לְפֶלֶא.]³⁴

³⁴ השיר נושא את התאריך: 31 בדצמבר 1942; פּאָעטישע ווערק, א, תל אביב 1963, עמ' 273–274; תרגום לעברית: בני מר.

אין זה מקרה שמדובר בשיר שנכתב כדי לציין את אחד מגילויי ההתנגדות הרוחנית נגד ההשמדה – קיומו של תאטרון בגטו. השיר אינו מתייחס כלל לבעייתיות הכרוכה במוסד זה שכאמור עורר התנגדות עם הקמתו. הוא מהלל את יכולת היצירה המתגלה בו בתנאים הבלתי אפשריים, והוא נפתח בשורה שהיא הניגוד המוחלט של המציאות ההיסטורית, כאילו ההתכנסות בגטו היא פרי בחירתם של היהודים עצמם, והחיים בו עשויים להצמיח מעשה פלא. בהקשר התרבותי-היסטורי הרחב יותר אפשר לשמוע בשורה הזאת הד רחוק לקריאות "צוריק אין געטא" ("בחזרה לגטו"), שהיו נפוצות בין אנשי הרוח בידיש פרק זמן קצר לפני השואה גם באירופה וגם בארצות הברית.³⁵ אך הסיכוי לחיים של יצירה, סיכוי הטמון במציאות ההיסטורית הקשה הזאת, הוא בעיני המשורר רק בגדר אפשרות, והחובה המוטלת על כולם, וגם עליו, היא לממש סיכוי זה. לכן הוא רואה את הסכנה הגדולה לא במוות עצמו, אלא בחיים של אדישות, של השלמה עם ההשפלה והמוות, ועל כך הוא מתריע. השיר "ליד צו די לעצטע" ("שיר לאחרונים"), שנכתב בחודשים האחרונים לקיומו של הגטו, מסתיים בשורה: "מיך עקלט דער געדולד פֿון אייך, איר לעצטע פֿון מיליאנען!"³⁶ (אני נגַעל מִסִּבְלָנוֹתְכֶם, אַתֶּם הָאֲחֵרוֹנִים מִבֵּין מִלְיוֹנִים!). זה אחד הניסוחים הקיצוניים לביטוי התוכחה נגד התנהגותם של תושבי הגטו הפזורים בשירתו של סוצקבר בכמה מקומות, תוכחה שגם לה אין מקום בספר. המקום שניתן בספר של סוצקבר לפריסת הדילמות המוסריות של תושבי הגטו, הן הדילמות הקבוצתיות של המחתרת (בעיקר: אם להילחם בגטו או לצאת ליער) והן ביטויי הרגשות העמוקים והעמומים של אי-ודאות אשר לעתיד ולהיתפסות לאשליות למיניהן בנוגע לכוונות הזדון של הנאצים, הוא צר למדי לעומת חיבורים אחרים על גטו וילנה.

הערך המוסף הטמון בקריאת ספר הפרוזה של סוצקבר הוא הקשרו הרחב. מצד אחד, הוא עשוי להבליט את ייחודה של שירתו, ומצד אחר, יש בו היבט הסמוי מן העין: לא בסגנונו המאופק מאוד והרחוק מאוד מסגנונו של משורר, אלא דווקא במבנה שלו ובמשמעויות המתלוות אליו.

³⁵ בין אנשי הרוח שדגלו בצורה זו או אחרת בגישה הזאת היה גם זליק קלמנוביץ'. הוא נכלא בגטו וילנה, וסוצקבר חש כלפיו קרבה מיוחדת.

³⁶ השיר נושא תאריך: גטו וילנה, 16 במרץ 1943: פּאַעטישע ווערק, א, עמ' 295.

בהשוואה לספרים המוקדמים האחרים על שואת יהודי וילנה – של רוז'קה קורצ'ק ושל קצ'רגינסקי ובוודאי של דבור'צקי – חיבורו של סוצקבר הוא הצנום ביותר, אך למרות היקפו המצומצם הוא בונה את היריעה הרחבה ביותר. היא באה לידי ביטוי בצורת הארגון של הספר בארבעה מדורים: "בציפורני הגרמנים", "מאחורי השער", "ארגון הפרטיזנים", "באפר הלוחש". הספרים של קורצ'ק (במהדורתו הראשונה מ-1946) ושל דבור'צקי נחתמים בחיסול הגטו, היציאה אל היער (אצל קורצ'ק) והגורל האכזרי של אחרוני היהודים במחנות באסטוניה (אצל דבור'צקי). ספרו של קצ'רגינסקי שונה מהם: הוא מתמקד בעדויות מפונאר. מבחינה זאת ספרו של סוצקבר פורס את התמונה המלאה ביותר: מאירועי הדמים הראשונים ועד החזרה אל העיר החרבה.

המדור הפותח את הספר מתאר את השלב הראשון של שואת יהודי וילנה – מן הכיבוש הנאצי ועד כליאת היהודים בגטו. הפרקים שבו יוצרים שילוב בין תיאור הגורל האישי לגורל הקבוצתי, אך בעיקרו של דבר הם מעמידים את גורלו של המחבר במרכז – הדחף הכמעט אינסטינקטיבי לברוח מזרחה, בריחה שנכשלה במהרה, המקרים הרבים של בקשת מסתור במקומות שונים, ההתעללות הטראומטית בידי הגרמנים. יש בפרקים אלה ביטויים הן לחוסר האונים של יהודי וילנה לנוכח הצעדים הראשונים של השמדתם והן לחוסר הוודאות בנוגע לעתיד; אלה הפרקים הבולטים בספר שהאווירה של חוסר ודאות ניכרת בהם היטב. העובדה שהחלק הזה נפתח בפרק אישי חשובה, ובמשפט הפותח מדובר ב"אני", אך הוא מסתיים בפרק "הדרך לגטו" הנפתח במשפט: "ועדיין לא יכולנו להאמין" (עמ' 79). יש מתח בכל הספר בין הפן האישי לפן הקיבוצי, ובסופו של דבר זה האחרון גובר. שני החלקים הבאים, לבו של הספר, מגוללים את הפנים הכפולות של הווית הגטו: "מאחורי השער" מתחיל בתיאור המציאות האכזרית שקבעו הגרמנים, אך ממנה הוא עובר לצורות השונות של התנגדות היהודים: היא מתחילה בגוף ("מניין השיגו מזון"), אך מתמקדת בעיקר בגילויים של ההתנגדות הרוחנית ושל פעילות התרבות בגטו – חינוך, תאטרון, מוזיקה, אמנות.

כאן נפתחת היריעה הרחבה ביותר בספר, ואולי החשובה ביותר שלו:

פריסת המאמצים המגוונים לקיים חיים של כבוד במובנים שונים של המושג. זה גם המקום המרכזי בחיבורו של סוצקבר שהוא מתאר בו דמויות בשר ודם שאמורות לזכות במעמד של גיבורי תרבות: האמן המוכשר בן התשע, הזמרת, המתמטיקאי הם התגלמויות שונות של כישרונות עשירים המצליחים להתמודד עם האכזריות. הפרקים העוקבים המוקדשים לבניית מקומות המסתור השונים יוצרים את השילוב בין "חומר" ל"רוח", ובעובדות המובאות בהם ישנו גרעינה של הפואמה האפית הגדולה שסוצקבר התחיל לכתוב בד בבד עם כתיבת ספר הפרווה: געהיימזשטאט ("עיר הסתרים"), פואמה על קבוצת שורדים בתעלות הביוב של וילנה.³⁷ לפנינו אפוא גילוי נוסף, ושונה, של הקשר בין שני האפיקים ביצירתו של סוצקבר: במקרה זה, הכתיבה ה"עובדתית" על בניית מקומות המסתור בגטו המריצה את המחבר לעצב אותה חוויה גם בשירה.

אך המדור הזה אינו מסתיים לא בניצחונה של הרוח ולא בהישרדותם של הניצולים. הפרק האחרון שבו מוקדש לרוצח קיטל ולתיאור קצר שלו ושל תפקידו.³⁸ וכל כך למה? תשובה חלקית לכך היא הסדיזם המעודן שלו, אך תשובה נוספת היא שמדובר ברוצח שתחום האמנות לא היה זר לו. כך הפרק נפתח:

קיטל שחקן. זמר. הוא בוגר בית ספר למשחק בברלין ובית ספר לרוצח בפרנקפורט. את התורות שלמד בכל אחד מבתי הספר הוא איחד איחוד "הרמוני". בכל יום ראשון הוא היה משדר ברדיו וילנה. הוא נהג לנגן בסקסופון הכסוף שלו ולהצטרף בשירה. קיטל עודו צעיר. הוא נולד ב-1922. הוא צעיר מכל עמיתיו, ויש להוסיף שגם הזריז מכולם [עמ' 171].

מוסר ואמנות אינם מצטיירים אפוא בספר כצירוף מובן מאליו. כאשר סוצקבר מתאר את הפעילות בגטו בתחום התאטרון והמוזיקה הוא מתעלם מאחד ההיבטים הבעייתיים שלהם – העובדה שגם קצינים נאצים הוזמנו לאירועי

³⁷ בסיומה של הפואמה נרשם: "נכתב במוסקבה-לודז'-פריז, 1945-1947", פאָעטישע ווערק, א, עמ' 537.

³⁸ את דמותו של קיטל שילב יהושע סובול במחזהו גטו.

תרבות שונים, ונוכחותם עשתה אותם למרחב של חיכוך בין הרוצחים ובין הקרבנות. סוצקבר עובר בשתיקה על העובדה המאוד לא נוחה הזאת: הוא הרי שואף לקיים את ההפרדה המוחלטת בין רוצח ובין קרבן, אך מבנה הספר עצמו מסרב להכיר בכך. כך קורה שהמדור על ההתנגדות הפיזית והרוחנית של היהודים נחתם בהפניה מחודשת של זרקור הדיווח אל הפן האכזרי של מציאות הגטו: הפרק האחרון שבו אינו מוקדש ליצירה ולחיים, אלא לקיטל, לרוצח שהיהודים הצליחו להסתתר מפניו ולזכות לכמה חודשים נוספים של חיים. מאמציהם לשרוד הסתיימו במוות.

כיצד יש להעריך את הפעילות התרבותית, האמנותית והחינוכית בגטו? ההתנגדות לפעילות זו, שבאה לביטוי כאמור לקראת הקונצרט הראשון בגטו בינואר 1942, התפוגגה במהרה בגטו עצמו, אך היה לה המשך בדבריו של שלמה בליס, איש וילנה, שהתייחס בשלילה בוטה לעבודת התרבות בגטו וראה בה אמצעי להרדים את ערנותם של תושבי הגטו בנוגע לצפוי להם.³⁹ סוצקבר ופעילי התרבות ראו את הדברים ראייה שונה לחלוטין, ומבחינה זאת רצף הכתיבה של הספר בונה אמירה ברורה, אף שהיא אינה מתפרשת במלואה: העשייה התרבותית המגוונת היא שהכשירה את ההתנגדות בנשק, ולה מוקדש החלק השלישי בספר, מן הכרוז הראשון של המחתרת ועד היציאה ליערות.

ברוב הפרקים בחלק השלישי המחבר אינו מופיע בשמו. הוא מקבל עליו את תפקיד הכרוניקאי או ההיסטוריון – במגבלות שעמד בהן כאמור במציאות הסובייטית. לכן העובדה שהאפיזודות הבולטות בחלק זה של הספר המנוסחות בגוף ראשון יחיד הן אלה המשלכות בדרך מיוחדת בין "ספרא" ל"סיפא" מאלפת: זה מתחיל בתיאור ההתכנסות לקראת אחד במאי 1943 שסוצקבר הקריא בה את שירו "א נעם טאָן דאָס אייזן" ("לאחוז בברזל"); מיד אחריו משתלב הפרק "בחסותה של אסתר רחל קמינסקה" (עמ' 203), המתאר כיצד הסתיר סוצקבר נשק שאמור היה להיות מוברח לגטו בתוך הבניין של "ייווא" מאחורי מוצגי אמנות. בשירתו נוצר הקשר בין שני התחומים בדרך הצהרתית ברורה, כמו בשיר "לוחות העופרת של בית הדפוס ראם":

³⁹ שלמה בעליס, פאָרטרעטן און פּראָבלעמען, יידיש-בוך, ורשה 1964, עמ' 313-416.

מבוא: "נכתב במוסקבה, קיץ 1944"

הסובייטי הפנימי, והוא עצמו מעיד על כך בגרסה המאוחרת של הספר, שפורסמה בעברית בישראל:

אז הניעני לכך גם חוסר הרצון הכללי מצד העסקנים המרכזיים של המפלגה הקומוניסטית ושל הממשלה הסובייטית בבילורוסיה להקדיש תשומת לב לכל דבר שהייתה לו שייכות ליהודים בשנות הכיבוש הגרמני, והשנאה הבלתי מוסתרת שגילו כל אלה אשר הפיצו את העלילה האנטישמית, כי היהודים לא לחמו בעת המלחמה, אלא הסתתרו במחוזות הרחוקים מן החזית.⁴⁰

המעמד השונה מאוד במציאות הסובייטית של שני המחברים האלה, סוצקבר מזה וסמוליאק מזה, מומחש גם בגורלם של שני החיבורים: ספרו של סמוליאק ראה אור בתרגום רוסי שנה לאחר הופעת המקור ביידיש, ואילו התרגום הרוסי לחיבורו של סוצקבר לא זכה להתפרסם בזמנו, כי הוא עצמו עזב את ברית המועצות מיד לאחר פרסום הספר במקור. אך המצע המשותף לספרים האלה ניכר כאשר מפנים את המבט לאופיין ההיסטורי של הקהילות הללו – וילנה ומינסק. קהילות אלה קיימו ביניהן קשרים הדוקים בכל תולדותיהן, ושתייהן היו מצויות במרחב התרבותי של יהדות ליטא (במובנו הרחב של המושג), אף כי מינסק, בתוך בלורוסיה, היתה בשוליו של מרחב זה. עד 1917 נחשבה מינסק מעין "חדר אחורי", פרובינציאלי יותר, לוילנה המעטירה, אך הזיקה ההדוקה בין הקהילות הללו היתה ברורה למדי – קשרי משפחה ענפים, טיבן של היהדות החרדית וגם של התנועות המודרניות, הציונות והבונד.⁴¹ המהפכה הרוסית ניתקה באחת קשר זה, והוא התחדש שלא כצפוי זמן-מה לפני פלישת גרמניה לברית המועצות ב-1941.

מינסק היתה אז זה רבע מאה עיר סובייטית, והמסגרות הקהילתיות

⁴⁰ הרש סמוליאק, יהודים סובייטיים מאחורי גדרות הגיטו, תרגום מיידיש: מרדכי חלמיש, מורשת וספרית פועלים, תל אביב תשמ"ד, פרק הפתיחה: "בשנית", עמ' 7.

⁴¹ על אופייה של מינסק היהודית בכל הדורות ראו: שלמה אבן שושן (עורך), מינסק עיר ואם, א-ב, הקיבוץ המאוחד וקריית ספר, תל אביב וירושלים, תשל"ה-תשמ"ה; על האופי ה"ליטואקי" של מינסק ראו את הסיכום העדכני בספר: Elissa Bemporad, *Becoming Soviet Jews: The Bolshevik Experiment in Minsk*, Indiana University Press, Bloomington 2013, pp. 19-21.

מיר, טרוימער, באדארפן איצט ווערן סאלדאטן, און שמעלצן אויף קוילן דעם גייסט פֿונעם בליי. [ואנחנו – חולמים – נהפך לחילים, ומירות עופרת נתיך פֿאן קליעים].⁴⁰

לעומת זה, בספר אין הדברים נאמרים במפורש, אך מבנהו מצניע בתוכו אמירה העולה בקנה אחד עם תפיסת היסוד של סוצקבר המשורר. אכן, פרקי הספר בונים כיוון מובלע, אך ברור ביותר, בשני מובנים שונים: האחד הוא התוואי המתחיל באבדן הדרך וההשפלה של היחיד בימים הראשונים של השואה ונמשך בתגובה ההרואית המחושבת של ציבור הלוחמים. הכיוון האחר מוביל מן הצעדים במדיניות ההשמדה של הגרמנים אל תגובת היהודים. לכן הספר למשל כמעט אינו מתאר את חיסול הגטו בידי הגרמנים בספטמבר 1943, כי כל החלק השלישי ממוקד בהתנגדות היהודים.

תוכנם של החלקים הפנימיים של הספר – זה המוקדש לחיים בגטו ולפעילות החינוכית והתרבותית בתוכו וזה המוקדש לארגון המחתרת – הוא ההיבט המרכזי המייחד את ספרו של סוצקבר מן הספרים האחרים שראו אור בברית המועצות על הגטאות בתחומה. הוא גם ביטוי מובהק לייחודו של גטו וילנה, ייחוד שבוטל ביותר כאשר משווים את תוכנם של שני הספרים שפורסמו בזה אחר זה בראשית 1946 באותה הוצאת ספרים עצמה, עברו את ידיו של אותו עורך, והיתה להם אפילו כותרת דומה: פֿון ווילנער געטאָ לסוצקבר ופֿון מינסקער געטאָ להרש סמוליאק.

מי שמכיר את גורל הקהילות השונות ואת מצבה של תרבות יידיש בשנים ההן עשוי להרים גבה לנוכח עצם ההשוואה בין שני הספרים הללו – השוואה בין משורר ידוע ללא כל זיהוי מפלגתי ובין לוחם מחתרת בעל זכויות רבות בלחימה האנטי-נאצית שהיה גם קומוניסט מושבע. מה משותף לסוצקבר ולסמוליאק? אכן, הדחף אצל סמוליאק לכתוב את ספרו היה שונה, אף שגם עבודתו התחילה בהספר השחור.⁴¹ כתיבתו של סמוליאק היתה בהקשר

⁴⁰ פֿאַעטישע ווערק, א, עמ' 335; תרגום לעברית: בני מר, חרוזים שחורים, עמ' 109.

⁴¹ בשיבה של "הוועד היהודי-אנטי-פשיסטי" מאפריל 1946 שעסקו בה בגורלו של הספר השחור הוזכר חיבורו של סמוליאק בנשימה אחת עם זה של סוצקבר; ראו את מאמרו של אלטמן (פרטים לעיל, הערה 10), עמ' 194.

יש להעיר שהיעדרן של המסגרות הקהילתיות במינסק, שהיו כה חזקות בוילנה, השפיעה השפעה עמוקה כל כך על חשיבתו של הרש סמוליאק עד שהוא לא מצא לנכון להתעכב על היבט כלשהו בחיי הגטו חוץ מן הפעילות המחתרנית: כיצד נראה למשל בית החולים בגטו? היכן היו מועסקים תושביו? בבוא סוצקבר לכתוב על גטו וילנה היה ברור לו שהוא צריך לייחד מקום נרחב לכל ההיבטים הללו. סמוליאק לעומתו אינו מייחד מקום כלשהו לתיאור חיי הגטו וגם אינו חש בצורך להצביע בצורה כלשהי על החסר הזה בחיבורו.

ההבדלים בעובדות בין הגטאות של מינסק ושל וילנה יכולים להסביר במידה רבה את ההבדל העקרוני בין שני הספרים; לעומת זה, הדבר שונה כאשר יוצרים הצמדה של ספרים אחרים – זה שנכתב על וילנה וזה שנכתב על קובנה. כאן אין ספק שמדובר בשתי קהילות אחיות במרחב ה"ליטוואקי", וכאן נוצרת מסגרת להשוואה נוספת – בין פֶּוֹנ ווילנער געטא לסוצקבר ובין פֶּאַרטיזאַנער פֶּוֹנ קאַונאַסער געטא למ' ילין וד' גלפרן, ספר שיצא לאור גם הוא ב"דער עמעס" ב-1948, השנה האחרונה של הפעילות התרבותית הרצופה ביידיש בקרב יהודי ברית המועצות.

הקהילות היהודיות בוילנה ובקובנה לא התנהלו כידוע בין שתי מלחמות העולם בתנאים שווים; קובנה, בירתה של ליטא העצמאית, היתה אז מנותקת מן הציבורים הגדולים בארצות האחרות במזרח אירופה היהודית, ובייחוד בפולין, ובשל עובדה מכרעת זאת נודע לקובנה אופי יותר פרובינציאלי מאשר לוילנה. ניתוק היחסים והעוינות בין שתי המדינות, ליטא ופולין, מנעו גם משתי הקהילות האחיות לנהל ביניהן קשרים משמעותיים. המפגש בין יהודי וילנה ובין יהודי קובנה התחדש רק עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, כאשר וילנה סופחה לליטא בסוף 1939, והוא נמשך ואפילו התהדק כאשר ליטא כולה היתה לרפובליקה סובייטית. אך למרות התנאים הפוליטיים השונים לא היו אלה קהילות בעלות אופי נבדל: שתיהן נהנו בתקופה שבין שתי מלחמות העולם מחופש יחסי שאפשר ביטוי לכל הזרמים הרעיוניים והמפלגתיים בציבוריות היהודית (פרט לקומוניסטים); בשתייהן שמרה היידיש על מעמדה כשפה המדוברת (אם כי מעמד זה הלך והתכרסם לטובת הפולנית בעיר האחת ולטובת הליטאית בעיר האחרת), ובשתייהן התקיים מגוון רחב של מוסדות ציבור, ולא כאן המקום לפרטו.

בשלב הראשון של השואה היתה האוכלוסייה היהודית שנכנסה לגטו

היהודיות בה על צורותיהן השונות הלכו והצטמצמו בהדרגה, ואילו וילנה היתה עיר סובייטית "טרייה" למדי, עם "ותק" של לא יותר משנה. אך מן הפרספקטיבה הסובייטית של 1946 לא היה בכך שוני מכריע כשבאו לכתוב על השואה: שתי הערים האלה נחשבו אז לערים סובייטיות לכל דבר. למרות זאת, מי שקורא בזה אחר זה את שני הספרים, של סוצקבר ושל הרש סמוליאק, אינו יכול שלא לעמוד מיד על ההבדל העצום שביניהם: הוא נובע בראש ובראשונה מאופיו של הציבור היהודי בשתי הערים האלה בתקופת השואה ומגורלו, אך גם מראיית העולם השונה כל כך של מחבריהם.

מינסק היתה הגטו הסובייטי הגדול ביותר, ובראשית דרכו נכלאו בו קרוב למאה אלף יהודים. לעומת מספרים אלה התגמדו מאוד ממדיו של גטו וילנה, שבהתחלת 1942, ראשית תקופת ה"ייצוב" שלו, היו בו כעשרים אלף יהודים. אך גטו וילנה שמר על אופיו הקהילתי, ופעילות התרבות הענפה שבו היתה המשך של צורות החיים הקהילתיות התוססות לפני השואה. המצב היה שונה לגמרי במינסק: השלטון הקומוניסטי במשך 25 שנה הצליח לפזר את המסגרות הקהילתיות. יהודי העיר נכנסו לגטו ללא מסגרת ארגונית כלשהי פרט לתאי המחתרת הקומוניסטית שהתחילו להתארגן בו. לכן ספרו של סמוליאק מתמקד כל כולו בהיבט האחד של חיי הגטו: הפעילות המחתרנית. בגרסה המאוחרת של הספר, שראתה אור בישראל, סמוליאק מסביר זאת במפורש:

בגטו מינסק לא היה גם כל סימן של חיי תרבות. ראשית, מפני שמדיניות החיסול של השלטון הסובייטי "גמלה" את היהודים מחיי תרבות משלהם ולא הייתה קיימת שום יוזמה לארגן משהו בגטו, גם אילו היה הדבר בגדר האפשר; שנית, מפני שבאוירה ששררה, אווירה של פחד מתמיד, של חרדה מפני אקציות, פשיטות, רציחות, לא הייתה כל אפשרות לחשוב ולפעול משהו בתחום זה. יהודים שומרי מצוות ניסו בחודשי הגטו הראשונים לארגן "מנין", בעיקר בימים הנוראים, אך גם על ניסיון זה ויתרו עד מהרה מחמת הסכנה של פשיטות פתע.⁴⁴

⁴⁴ הרש סמוליאק, יהודים סובייטים מאחורי גדרות הגיטו, עמ' 222.

התיאורים הטכניים והיבשים על האופן ששרפו את המתים ממחישים יותר מכול את גודל הזוועות. הרושם שהם מניחים הוא זה החותם את החיבור, ונדמה שהוא טומן בחובו אמירה סמויה אך קשה ביותר: הן הניסיונות להמשיך לחיות בכבוד בגטו והן המאמצים שהושקעו בהתנגדות המזוינת היו בסופו של דבר בעלי תוקף מוגבל ביותר. ערמות הגוויות בקברי ההמונים והאפר בפונאר הם הסיכום הגורלי. בהקשר זה יש לציין שהפסקה לפני האחרונה החותמת את ספרו של סוצקבר מציבה כדרך אגב סימן שאלה מקבירי על אחת האקסיומות שלו – כוחה וערכה של האמנות. מדובר בה בעבודת ההצלה של אוצרות התרבות היהודית בוילנה:

בשעה שחילצנו את הפסל "דויד" של אנטוקולסקי קרה הדבר הזה: כשהורדנו שכבת אדמה הופיעה יד. אחזתי בה וצמרמורת חלפה בגופי. היא לא היתה עשויה גבס. התברר שבמלינה הזאת הסתתרו אחרי חיסול הגטו יהודים. אחד מהם מת, וקברו אותו ליד פסלו של אנטוקולסקי [עמ' 254].⁴⁷

האמנות והמוות פתוכים זה בזה: מצד אחד, פסלו של אנטוקולסקי, האמן הידוע והמפורסם כל כך שהיה בזמנו כמעט לסמל ליכולת ההשתלבות היהודית בעשייה התרבותית הרוסית; מצד אחר, השריד המוחשי של קרבן אנונימי, לא ידוע, שלא ייותר ממנו שום זכר. האם אפשר ליצור קשר בין השניים? בשנות יצירתו השיב סוצקבר תשובות שונות על השאלה הזאת, והאחרונה בהן ניתנה בערוב ימיו, באחד השירים מן הסדרה המהוללת "לידער פון טאגבון" ("שירים מן היומן"), שבו ממשותם הפיזית של קרבנות השואה היא מקור ליצירה:

קאטשערגינסקי, צווישן האמער און סערפ: צו דער געשיכטע פון דער ליקווידיאציע פון דער יידישער קולטור אין סאָוועטן־רוסלאַנד, בואנוס איירס 1950, עמ' 40. מקומן של העדויות הללו בולט הרבה יותר בספרו של ש' קצ'רגינסקי חורבן ווילנע, ציקא ביכער פארלאג, ניו יורק 1947; תיאורי הרצח והמוות תופסים בספר זה מקום בולט הרבה יותר מאשר אצל סוצקבר, ואפשר לראות אולי בספרו של קצ'רגינסקי מעין המשך או השלמה למה שסוצקבר פרסם שנה קודם לכן. הוא מביא עדויות רבות גם מקהילות הסמוכות לוילנה. חוויה טראומטית דומה של גילוי חלקי גופות מתוארת במקום אחר בספר (עמ' 65).

קובנה גדולה אפילו מזו שנכלאה בגטו וילנה. למרות זאת לא התקיימה בגטו קובנה פעילות תרבותית אינטנסיבית כמו זו שבוילנה, אם כי גם בה היו לה ביטויים מגוונים למדי, ואילו הפעילות המחתרתית בלטה אולי עוד יותר מאשר בוילנה. אך הספר היחיד בידיש שפורסם לאחר השואה בברית המועצות על גטו קובנה אינו משתדל כלל וכלל לפרוס את ההוויה המורכבת של הגטו. הכותרת עצמה מצביעה על כך שהספר מתרכז כל כולו בפן האחד שלה – הפעילות המחתרתית; במציאות הסובייטית מובן גם שהדבר נעשה תוך כדי מתן העדפה מוחלטת לפעילים הקומוניסטים והשתקת קיומן של הקבוצות הציוניות ועשייתן. אף על פי שהגטאות במינסק ובקובנה היו שונים מאוד, הרי שני הספרים שנכתבו עליהם בידיש בברית המועצות כמעט בו בזמן היו דומים מאוד בהדגשים, בהתכוונות – וגם בשתיקות הרועמות. הם מותירים את ספרו של סוצקבר בייחודו – כספר היחיד שראה אור בידיש בברית המועצות המנסה להקיף את כלל הוויית הגטו על גילוייה המגוונים:⁴⁸ הוא נפתח בזוועות הנאציות, אך מהן הוא פונה לגילוייה השונים של תגובת היהודים – גם השאיפה להמשיך לקיים חיים נורמליים ככל האפשר וגם התארגנותה של המחתרת.

מבנה כזה היה אמור לשאת בחובו מסר חיובי, אפילו אופטימי – ניצחונן של רוח האדם ושל יכולת ההתנגדות נגד הצורר. אך לא כך מסתיים הספר. בחלקו הרביעי, האחרון, טמון הקשה מכול – התיאורים של הריגות ההמונים בפונאר, העדויות של הניצולים המועטים ושל אנשי הקבוצה שהועסקו בשרפת המתים. דבריהם של העדים לזוועות משולבים בכמה מקומות בספר, אבל הם מרוכזים בחלקו האחרון. הוא תוצר של העבודה האינטנסיבית של גביית עדויות שסוצקבר, קצ'רגינסקי וחבריהם גיהלו לאחר השואה תוך כדי פעילותם ב"מוזאון היהודי" בוילנה, שקם בזכות יוזמתם ותושייתם.⁴⁹ דווקא

⁴⁸ כדאי להזכיר ספר נוסף המאשר את ייחוד חיבורו של סוצקבר מזווית אחרת: ספרו של בר מארק על מרד גטו ורשה, דער אופשטאנד פון ווארשעווער געטא, דער עמעס, מוסקבה 1947. הספרים על מינסק, על ורשה ועל קובנה הם ביטוי מובהק למדיניות הסובייטית הכללית של שימת הדגש במאבק המזוין נגד הנאצים שמצא ביטוי ברור גם בתחום היהודי – בספרות היפה, בפעילות התאטרונית וכתיעוד.

⁴⁹ אחדות מן העדויות הללו מצויות בכתב יד באוסף סוצקבר של תעודות מגטו וילנה, הספרייה הלאומית, ירושלים. על העבודה של גביית העדויות ראו למשל את הרישום שערך בזמנו קצ'רגינסקי בוילנה, 1944: "ביקשתי מכמה ממכריי לכתוב על חוויותיהם מן הזמן האחרון. עם החומרים האלה אניח את היסוד למחקר על הרצח של האוכלוסייה היהודית": שמעקע

אני פוסע בחוצות וילנה. מגיע אל הגשר הירוק. הגשר פוצץ ומוטל בתוך המים. לידו יש עכשיו גשר אחר מאולתר מקרשים. בעודי הולך על המעבר הצר, אני רואה שבין עמודי הברזל של הגשר המוטל במים נמחץ פלדפבל גרמני, אחד השוויינברגרים, צלב קרס נוצץ על חזהו – והגלים שוטפים אותו, זורמים מעל ראשו, ומנגד, על שפת נהר הווילייה, עומד על המשמר פרטיון יהודי חמוש.⁴⁹

אותו גשר עצמו מאוזכר גם בעמוד הראשון של הספר וגם בעמודו האחרון. הסיום בתמונה של "הגשר הירוק", ההרוס והמשוקם למחצה, אינו מקרי: זה היה הגשר שקישר בין שני צדיה של וילנה. על כן היתה לו חשיבות אסטרטגית, וחילות שנלחמו על וילנה הקפידו לפוצצו לפני עזיבתם.⁵⁰ סוצקבר גר לפני השואה מצדו האחר של הנהר, ברחוב שנפתח מיד לאחר הגשר, ויש להניח שהוא עבר בו כמעט מדי יום ביומו בדרכו העירה.⁵¹ הצירוף בין הגרמני הנאצי המת ובין הפרטיון היהודי החי השומר על העיר רחוק כמובן מלמדות את המציאות הקשה מנשוא שנתגלתה לעיניהם של סוצקבר וחבריו כאשר הם חזרו אל העיר המשוחררת והריקה כמעט מיהודים. אמנם טמון בה גרעין של אמת היסטורית, כי בין הניצולים היהודים המעטים שחזרו לוילנה בלטו הפרטיונים היהודים שהשתתפו בשחרור העיר, אך הבעייתיות המשתמעת מן התמונה החותמת את הספר ניכרת כשמעמידים אותה בשני הקשרים שונים, גם ההיסטורי-ביוגרפי וגם הספרותי.

לעומת נוכחותו של החייל היהודי השומר על העיר, הרי בזמן פרסום הספר היה ברור לסוצקבר עצמו ולחבריו שהם אינם עתידים להישאר בוילנה, אם כי כמובן הוא לא היה יכול לרמוז על תוכניותיו בספר סובייטי. בפברואר

⁴⁹ נוסח מוקדם של הקטע הזה נכלל במאמרו של סוצקבר "וואס מיר האבן געראטעוועט אין ווילנע" (ראו: לעיל, עמ' 27), ושם הדברים מנוסחים אחרת: "על חוף הווילייה עמד על המשמר הפרטיון הצעיר החמוש טוקה גלפרן וכמו שמר על כך, שהגלים לא ינקו את הגרמני". הפרטיון טוקה גלפרן נזכר בשמו גם בחלק האחרון של הספר.

⁵⁰ ראו תיאור מפורט של הגשר בספר הייחודי המתאר את ההיסטוריה ואת הטופוגרפיה של וילנה והיה אמור לשמש מדריך למטייל בה: זלמן שיק, 1000 יאר ווילנע, וילנה 1939, עמ' 76-77. גם הגרמנים הפציצו את הגשר בזמן פלישתם לוילנה.

⁵¹ אכן, במאמרו "וואס מיר האבן געראטעוועט אין ווילנע" הוא מזכיר את "הגשר הירוק, שעליו צעדתי 25 שנה".

ס'געהערט צו מיר די אפגעהאקטע האנט, וואס קריק מיט יארן געפונען האב איך זי אין גארטן צווישן פאמידארן. און ווייל זי איז א מענערהאנט וואס האט קיין בעל-הבית ניט געהערט זי מיר. א דריטע האנט. איך שרייב אן איר קיין אות ניט. [— —]

ס'געהערט צו מיר די אפגעהאקטע האנט וואס האט געצערטלט, קאן זיין, א יונגע פרוי, ווען מ'האט איר בעל-הבית צעפערטלט. און איך האב זי געפונען ווען דער מאן האט זי פארלארן סעפטעמבער ניינצן איין און פערציק צווישן פאמידארן.

[היא שיכת לי היד הכרותה, אשר לפני שנים רבות
בגן מצאתי, בצרונות עגבניות.
ולפי שיד גבר היא ובעלים לה אין
שלי היא יד שלישית, בלעדיה לא אכתב אפלו אות.
(— —)]

היא שיכת לי היד הכרותה, זו שפנקה
אולי אשה צעירה, עד אשר בתרו את בעלה.
ובעת לגבר היא אבדה, ידי היו המוצאות,
ספטמבר אחת וארבעים, בצרונות עגבניות.⁴⁸

אכן, המפגש בין יצירה למוות מלווה את שירתו של סוצקבר מתקופת השואה (כדוגמה הנ"ל משירו "צום יארטאג פון געטא-טעאטער") ועד שנותיה האחרונות, אך בכל הדרך אין הרוצחים עצמם זוכים לאזכור מפורש. המצב שונה בספר התיעודי בפרווה: כאן הוא אינו יכול לשוות לנגד עיניו את האפשרות ליצור מוזיגה כזאת. הפרווה אינה יכולה לחמוק מן המקבריות של הזוועות.

אך חיבור שנדפס בברית המועצות ב-1946 אינו יכול להסתיים בשליטתם של ההרס והמוות. הפסקה החותמת את הספר אמורה לאזן את התמונה, ואכן היא משתדלת לעשות זאת – במידה בולטת של מלאכותיות:

⁴⁸ פון אלטע און יונגע כתב־יד, ישראל-בוך, תל אביב תשמ"ב, עמ' 218; כינוס דומיות: מבחר שירים, עם עובד וכרמל, תל אביב וירושלים 2005, עמ' 42-43. תרגום לעברית: דוד וינפלד.

1946, סמוך לפרסומו, נקרא סוצקבר להעיד במשפטי נירנברג מטעם התביעה הסובייטית, מאורע דרמטי ויוצא דופן משום שהשלטונות בברית המועצות נטו לגמד את ממדי השואה. אך מיד לאחר מכן עזב סוצקבר את מוסקבה לפולין, תחנה ראשונה בדרך ארוכה אשר כעבור שנה, ב-1947, הובילה אותו לארץ ישראל.⁵²

סיום הספר גטו וילנה קובע הקשר לעצמו גם בתחום הספרותי – ההשוואה עם האקורד האחרון של הפואמה "געהיימשטאָט", שכאמור התחילה להתרקם בזמן ההוא. לעומת סיומו של הספר בפרוזה, הפואמה נחתמת עם החלטתו של הגיבור הראשי לעזוב את וילנה, עירו החרבה:

געזען ווי פֿון אַלעמען איז דאָ געבליבן
די לאַכיקע שפּין, ווי אַן איינציקער שומר.
די שפּין קען אים אָבער שוין מער ניט פֿאַרשפינען,
און ער איז אַוועק זיך אַליין צו געפֿינען.⁵³
[נאָך אַיך מָכַל שְׁהִיָּה עוֹד נִשְׁאַר / עֶכְבִּישׁ צִחְקִי, כְּשׁוֹמֵר יְחִידִי. / אָךְ
לא יִשְׁבְּהוּ עוֹד הָעֶכְבִּישׁ בְּקוֹרֵיו / וְהוּא לְמַצָּא אֶת עֲצָמוֹ שָׁם פֶּעַמִּיו.]

להבדיל מן הסיום של גטו וילנה ומשירתו של סוצקבר מתקופת השואה, גם הפואמה "געהיימשטאָט" מסרבת להקנות נוכחות ממשית לגרמנים, חיים או מתים. את מקומם תופסים שרידיו של הריק המוחלט. ההבדל העקרוני בין הסיומים של הספר הדוקומנטרי ושל יצירת הספרות ממחיש אפוא פעם נוספת את השוני בין שני אפיקי הכתיבה אצל אותו סופר עצמו.

הקריאה בספר גטו וילנה עשויה אפוא להאיר מזוויות רבות את דרך המלך של משורר גדול; במתח בין "שירה" ל"אמת" הוא העניק את מעמד הבכורה ל"שירה"; הוא האמין שחשיבותה גדולה שבעתיים בכך שהיא הפותחת אופק לחיים בעלי משמעות, גם כאשר המציאות שמתוכה היא נוצרת סותמת את הגולל על כל תקווה. העדות על הזוועות צריכה להיכתב ולהימסר, אם כי לא בה ראה סוצקבר את ייעודו העיקרי. בעיניו היתה השירה עדיפה על העדות הישירה והחשופה. אך חוטים גלויים וסמויים מן העין מקשרים בין

⁵² גם טווקה גלפרן, הפרטיון המוזכר במאמר בעיתון אייניקייט, עלה ארצה.

⁵³ פֿאַעטישע ווערק, א, עמ' 536.

שני אפיקי כתיבתו, וביניהם יש אחד הראוי לתשומת לב מיוחדת: גם הספר גטו וילנה וגם שירתו של סוצקבר הם גילוי נעלה לחיוניותה של וילנה היהודית ולתפארתה בעת מאבקה עם הכיליון.